

BROWEN BOOK ONLY

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192631

UNIVERSAL
LIBRARY

नव्या गुजगोष्ठी

ले

ख

क

ना. सी. फडके

प्रथमावृत्ति
नोव्हेंबर १९३७.

मुद्रक : कृ. ह. सहस्रबुद्धे,
मालक श्रीज्ञानेश्वर प्रेस,
कोल्हापूर.

या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाचे व इतर सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन आहेत.

प्रकाशक : एफ्. बाबूराव आगशीकर
संपादक “ कला ”
नवा गोवा.

नव्या गुजगोष्ठी

- १ पोर खेळ Best
- २ अंधारी रात्र
- ३ जागेपणचीं स्वप्नं
- ४ आरसेमहाल
- ५ घरकुलांतलीं दुःखं ! Nice
- ६ पहिला पांदरा केस ! Best
- ७ घाट चुकल्याचा आनंद
- ८ पहाटे उठण्यांचा वेडेपणा
- ९ आंबट द्राक्षें Best
- १० उघडं गुपित
- ११ सुगंधः दिखाऊ अन् टिकाऊ !
- १२ ताजा कलम.

मला लाज वाटली. मी अगदी शरमून गेलों. माझा सारासार विचार मला म्हणाला, 'तुला हे शोभत का?' अन् त्या प्रश्नाला मला उत्तर देता येईना.

संध्याकाळची वेळ होती. ऑफिस सुटल्यावर रोजच्याप्रमाणे ट्रॅमने जायच्या ऐवजी पार्थी चालत घरीं जायची आज मला लहर आली होती. बोरीबदरचा विस्तीर्ण चौक ओलाडून झाडीन आच्छादलेल्या रस्त्यान जाऊ लागलों तों डाव्या हाताला एस्प्लनेडच्या मैदानावर एके ठिकाणी शाळे-तली मुल क्रिकेट खेळत होती तिकडे माझ लक्ष गेल, आणि त्याचा तो खेळ पहात रस्त्याच्या कडेच्या कठड्याला रेलून मी बराच वेळ उभा राहिलों. शाळेतून सुटलेल्या, स्वच्छदान नाचणाऱ्या बागडणाऱ्या त्या मुलाचा खेळ पहात माझ भान काही वेळ हरपल. पण मी भानावर येताच माझ्या विवेकान मला चिमटा घेतला, आणि म्हटल, 'हे तुला शोभत नाही!' मनाची ती निर्भर्त्सना ऐकताच मला खरंच फार लाज वाटली. मी खरोखर शरमून गेलों.

मला शरमल्यासारख व्हाव याला अनेक कारण होतीं. एक तर शाळेंत जाताना मुलानी वाटेत तमाशा पहात जस उभ राहू नये तसच ऑफिसातून सुटून घरीं जाणाऱ्या पुरुषान वाटेत वेळ घालवू नये हें मला कळायला हवें होत ! दुसर अस, की ज्या कठड्याला रेलून मी उभा होतो त्या कठड्यावर आधींच कोणा तरी रसिकान टाकलेल्या पानतंबाखूच्या रसाचा डाग माझ्या कोटावर उठला तरी तें माझ्या ध्यानात आलं नव्हतं.

आणि तिसर अस, की जो क्रिकेटचा खेळ पहात मी इतका वेळ उभा राहिलो होतो त्याला 'क्रिकेट' म्हणणं धाडसाच ठरलं असतं. तीं मुलं क्रिकेट का खेळत होती? छे: ! क्रिकेटच निमित्त करून तीं मन मानेल त्याप्रमाणे बॅट फिरवीत होती, चेडू फेकत होती, उड्या मारीत होती, धावतपळत होती, आरोळ्या ठोकीत होती आणि एकमेकाशीं भाडत होती

असला तो पोरखेळ पहात मी आपला अमूल्य वेळ खर्च केला हें खरच फार चमत्कारिक झालं ! माझ्या विवेकान माझी कानउघाडणी केली ती उगीच नव्हे. मी कठड्यापासून दूर झालो आणि पुन्हा रस्त्याला लागून क्षपाक्षप पावल टाकू लागलों.

मात्र क्रिकेट खेळणाऱ्या त्या लहान लहान बालकाचा विचार माझ्या मनातून जाईना. मनात सारख येऊ लागल, त्या बालकासारखा एक घटकाभर तरी आपल्याला पोरखेळ करायला मिळाला तर केवढी बहार होईल ? कुठली तरी बॅट आणि कसला तरी चेडू आणून आणि क्रिकेटचे बहुतेक नियम धाव्यावर बसवून ती मुल खेळत होती. पण, त्यापासून होणाऱ्या त्याच्या आनदाला सीमा होती काय ? त्याच्या खेळण्याच्या जागे-पासून थोड्याच अंतरावर असलेल्या रस्त्यावरून कारकून, मास्तर, व्यापारी अशा लोकाची कोण रहदारी चालली होती ! आणि या सगळ्या लोकाच्या अतःकरणात कमी अधिक प्रमाणात चिंता, उद्विग्नता, निराशा यांची केवढी तरी गर्दी झाली होती ! पण त्या गर्दीच त्या मुलाना काय ? ती आपल्या पोरखेळात आणि आनदात अगर्दी मग्न होती. तो त्याचा आनन्द घटकाभर पहावासा मला वाटला तर बिघडल कुठे ?

माझ्या विवेकाशीं मी भाडू लागलों.

मनाशीं चाललेल्या त्या भाडणाच्या भरात मी किती चाललों तें मला कळलंसुद्धा नाहीं. फ्रेंच पुलापाशी आलों आणि रेल्वेच फाटक बद असलेल दिसल तेव्हा मी माझ्या विचाराच्या तद्रीतून जागा झालों आणि उभा राहिलों.

उभ राहण भागच होत. रेल्वेच्या बंद झालेल्या फाटकापुढे कुणाचं काहीं चालत नाहीं. खाद्यावर काबड नेणारा गवळी, सायकलवाला, भारी किमतीच्या मोटारीत गादीवर रेल्वेन पडलेला लक्ष्मीपुत्र-सगळ्याना बंद फाटकापुढे थक्काव लागत, सगळ्या माणसाना समानतेन वागायला लावणाऱ्या बंद फाटकासारख्या दुसऱ्या गोष्टी फार थोड्या असतील. आधुनिक कवीपैकीं एकानही बंद फाटकावर मुक्तछदातली कविता केली नाही हे मोठ आश्चर्य आहे अस त्या वेळीं माझ्या मनात आल्यावाचून राहिल नाहीं.

मी मागच्या पुढच्या लोकाकडे पाहिल. माझ्यापुढेच एक चागला पन्नाशीच्या जवळचा इसम उभा होता. त्यान एका हातान सात-आठ वर्षांच्या एका मुलाला धरल होत, आणि दुसऱ्या एका तीन चार वर्षांच्या मुलाला खाद्यावर घेतलं होत. ती दोघ मुल त्याला पुनःपुन्हा विचारित होतीं, ' काका, केव्हा येणार गाडी ? ' काका पुनःपुन्हा सागत होते, ' आत्ता येईल. आलीच, ती पहा. '

त्याची तीं प्रश्नोत्तर दहा बारा वेळा झाली, आणि मला त्या काकाची कीव येऊ लागली, इतक्यात एक लोकल गाडी खरोखरच आली. धाड् धाड् आवाज करीत, आणखी काहीसा गिरणीच्या भोग्यासारखा भोगा वाजवीत ते अजस्र प्रकरण आमच्यापुढून जाऊ लागल. खिडक्या खिडक्यातून हजारों माणसांच्या आकृती क्षणार्धमात्र दिसल्या, आणि दिसेनाशा झाल्या. काकाच्या बरोबरच्या त्या दोन मुलांनीं आरोळ्या ठोकल्या आणि टाळ्या वाजवल्या. थोरल्या मुलाने तर प्रत्येक हाताचीं दोनदोन बोट जिभे-खालीं खुपसून एक कर्कश शिटीदेखील वाजवली. आणि चमत्कार असा कीं मुलांच्या त्या आरोळ्यात ते काकासुद्धा सामील झाले ! त्यानीही रुमाल फडफडावला अन् आरोळ्या ठोकल्या !

गाडी गेली. फाटक उघडलं. उन्हाळ्यात साचलेला पाचोळा पाबलाच्या पहिल्या सरिनें वाहून जावा तशी फाटकाच्या दोन्ही बाजूस थोपलेली रहदारी दोन्ही दिशांनीं वाहून गेली. मी काकाकडे आणि त्या

मुलाकडे पहात राहिलो. काका म्हणत होते, 'काय रे मुलानो, आता चलायचं ना घरी ?' मुल म्हणाली, 'नाही नाही, आणखी एक लोकलगाडी पाह्यची.' काका म्हणाले, 'बर ठीक आहे, आणखी एक पाहू. पण आता एकच हं. आत्तापर्यंत दहा झाल्या; मोजल्या ना आपण ?'

म्हणजे ही मडळी गाड्या पहावयासाठीच इथे उभी राहिली होती तर ? काय या पोरखेळाला म्हणायचं ?

आणि या पोरखेळात पन्नाशीच्या सुमाराचा हा मोठा गृहस्थ खुशाल सामील झाला होता !

मग मी मघाशी त्या मैदानावरच्या त्या पोराच नाचणवागडण पहात पधरा मिनिट उभा राहिलों त्यात माझी काय चूक झाली ?

छे: छे: ! माझी मुळीच चूक झाली नाही.

माझ्या सारासार विचाराचा चिमटा आता मला मुळीच बोचेना. कारण, मी मनाशी म्हणू लागलो, की तसाच विचार केला तर अशा पोरखेळावाचून मनुष्याच जिण असह्य होणार नाही का बर ? गाभीर्याच, जबाबदारीच, प्रतिष्ठितपणाचं ओझ मनुष्य काय अहर्निश डोक्यावर वागवूं शकेल ? खेड्यातून भाजीन भरगच्च भरलेले हारे डोक्यावर घेऊन शहराकडे लगबग जाणाऱ्या माळिणी तोडान गाणीं म्हणतात, अन् वाटेत मधून मधून डोक्यावरच ओझ खाली ठेवून घाम पुसतात. त्याप्रमाणेच प्रतिष्ठितपणाचं ओझ दूर करून घटकाभर मनाला विरगुळा घेण्याची सधि माणसान साधलीच पाहिजे. युरोपियन लोकात चित्रविचित्र पोशाख करून नाचण्याचे समारंभ होतात ते खचित येवढ्याचसाठी, कीं प्रतिष्ठितपणाच्या दडपणाखाली थकलेल्या मोठमोठ्या स्त्रीपुरुषाना पोरखेळ करायला मिळावेत. आपल्याकडेसुद्धा कुठल्या तरी देवाच्या नावानं जत्रेचे उत्सव होतात ते येवढ्याचसाठी. अशा जत्राच्या वेळीं क्षणभर लहान होऊन पाळण्यात किंवा फिरत्या चक्राच्या लाकडी घोड्यावर अथवा वाघावर बसण्याचा, दोन पैशांची पिपाणी किवा करकर घेऊन वाजविण्याचा पोरखेळ जे लोक करीत नाहीत ते मोठे अभागी म्हटले पाहिजेत !

अशा पोरखेळाच्या मसाल्यावाचून जीवितात गोडी उरायची नाही. ते रुचिहीन होईल. त्याचा लवकरच वीट येईल. माणूस आवून जाईल. त्याच तारुण्य आणखी त्याचा उत्साह फार दिवस टिकणार नाही. म्हातान्याला तारुण्याची पुनःप्राप्ति करून देणारी रसायन शोधून काढण्यात शास्त्रज्ञ गुतले आहेत. पण, माणसाची जवानी अखड टिकवणार 'पोरखेळ' हे एकच रसायन आहे ! त्याच महत्त्व जो ओळखील त्याला कधी वृद्धत्व येणार नाही.

शिष्ट लोकानी पोरखेळाचा धिक्कार केला तरी मला तो पटायचा नाही. उलट त्याचा धिक्कार मी दोगाचा समजेन. कारण, वस्तुतः तुमची आमची सगळ्यांचीच स्थिति लोकल गाडी पाहून हातरुमाल फडफडविणाऱ्या त्या वयस्क गृहस्थासारखी आहे. पोटासाठी कराव्या लागणाऱ्या रोजगारामुळ आणखी दाखवाव्या लागणाऱ्या प्रतिष्ठितपणामुळ आपण सगळेच रजीस आलेले असतो. क्षणभर पोरखेळ करायला मिळाला तर आपल्याला हवा असतो. पण आपल्याला धैर्य नसत, आणि स्वतःची वचना करून घेऊन प्रतिष्ठितपणाच ओझ आपण तसच सतत डोक्यावर वागवतो.

पण मी आता स्वतःची वचना करून घेणार नाही. लोकल गाडीची मी वाट पहाणार, इतकच नाही तर ती आली, की आरोळीसुद्धा ठोकणार, आणि वाजविता आली तर शिटीसुद्धा वाजविणार ! पाहीना मला कोर्णी पाहिल तर आणि ठेवीना नाव ! स्वतःची शरम वाटण्याऐवजी मला त्याचीच कीव येईल !

त्या दिवशी माझ्या हातून काही तरी मोठ सत्कृत्य घडल असलं पाहिजे. ते कोणत ते आता मला आठवत नाहीं. आणि आठवत असत तरी ते मी सांगितल नसत. कारण, सत्कृत्याचा उच्चार करू नये अस कुठल्याशा नीतिबोधपाठावलीत मीं वाचल आहे. तेव्हा माझ्या त्या सत्कृत्यावर प्रसन्न होऊन एक देवता माझ्यापुढे उभी राहिली येवढच मी सागतों. तिन अत्यंत प्रसन्नपणे मला म्हटल,

‘ वत्सा, तुला काय हवा तो वर माग. ’

मी बराचसा विस्मयचकित झालों, आणि त्या देवतेकडे पहात राहिलों.

सरस्वति, लक्ष्मी, इत्यादि ज्या देवतांचीं चित्र मी आजपर्यंत पाहिली होती त्यांच्यापैकी ही कोणती देवता माझ्यापुढें उभी आहे त्याचा मी अदमास घेऊ लागलो. पण कोणत्याच चित्राशीं तिचं साम्य असल्याच मला दिसेना. आमच्या चित्रकारांनीं कधीं जन्मात देवता न पहाता त्याची चित्रं रंगविली असली पाहिजेत अशी माझी खात्री झाली, व आमच्या चित्रकलेत वास्तवता नसल्याबद्दल एक झणझणीत टीकालेख लिहिण्याचा विचार मी करू लागलों. लेखाचा मथळा मी ठरविला, आणि प्रारंभींच वाक्यदेखील मनाशीं जुळविले. पण तितक्यात त्या देवतेन म्हटल,

‘ वत्सा, वर माग ना ? ’

कोणता वर मागावा ते मला चटकन् सुचेना. आपल्या नात-वाच्या डोक्यावर छत्रचामर ढळलेलीं पहाण्याचं भाग्य मागून घेणाऱ्या

धूर्त बृद्ध अंधाची गोष्ट त्या वेळेपर्यंत माझ्या वाचनात आली नव्हती, त्यामुळे वर मागून घेण्याच्या कौशल्यात मी अगदीच मागासेलेला होतो. मी अगदी गोंधळून गेलों. पण तितक्यात लहानपणापासून माझ्या मनात जी इच्छा हजार वेळा आली होती, व जी प्रत्येक माणसाच्या मनात केव्हा ना केव्हा तरी आली असली पाहिजे अशी माझी खात्री आहे, ती मला आठवली. मी त्या देवतेकडे काहीशा अविश्वासान पाहिल व विचारल,

‘देवते, तू माझी थड्या तर करीत नाहीस ना ? मी जे मागेन ते तू देऊ शकशील ?

त्या देवतेन जणू माझ्या अज्ञानाची कीव करण्यासाठी हास्य केल व नुसती मान हालविली.

तरी मी पुन्हा विचारल,

‘काय वाटेल ते मागू ? या सृष्टीत काही फेरबदल करायला सांगितला तरी तू करशील ?

देवतेन पुन्हा हास्य केल व मान हालविली.

मीं म्हटलं,

‘आमच्या या पृथ्वीवर महिन्यातून पधराच दिवस चादण असाव ही फार खेदाची गोष्ट आहे. पाळीपाळीन पृथ्वीवर चद्रिकेचा वर्षाव करणारे दोन चद्र असले तर फार बहार होईल ! दुसरा चद्र तू निर्माण करू शकशील ?’

‘हो.’

अस ती देवता म्हणाली तेव्हा प्रतिसृष्टि निर्माण करणाऱ्या विश्वा-मित्राचा आत्मा तर दिव्य स्त्रीच्या रूपानं माझ्यापुढे उभा नाही, असा मला क्षणभर भास झाला. मी मनार्शी म्हणालों, मेनकेच्या नादानं स्त्रैण झालेल्या त्या ऋषिश्रेष्ठाला आलहि असेल हें स्वरूप. कुणी सागाव ? स्त्रियाच्या नाहीं लागण चागलं नव्हे अस आमच्या तरुण पिढीच्या पुरुषार्थाचं जतन करण्यासाठीं तळमळणारे पंडित सागतात ते खरही असेल ! पण मीं

लगेच विचार केला, कुणी का असेना ही देवता ? आपल्या पदरात दुसरा चंद्र पडत आहे तो पाडून घ्यावा झाल. मी म्हटल,

‘ देवते, सध्याच्या एका चंद्राच्या जोडीला आणखी एक चंद्र तू निर्माण करावास येवढीच माझी इच्छा आहे. ’

‘ ठीक. तुझी इच्छा पूर्ण होईल. मात्र, मी नव्यान निर्माण केलेला दुसरा चंद्र पृथ्वीभोवती एकच प्रदक्षिणा घालील, आणि नतर—’

‘ नतर काय ? ’ मीं अधीरतेन प्रश्न केला.

‘ नतर तो अतर्धान पावेल. ’

येवढे शब्द उच्चारून ती देवता स्वतःच अतर्धान पावली.

तिच दिव्य तेजोवलय माझ्या दृष्टीपुढून अकस्मात् नाहीस झाल्या-मुळे माझ्या डोळ्यापुढे मोठी अधारी आली. विछान्यावर पडल्या पडल्या मी डोळे मिटून घेतले.

बऱ्याच वेळान डोळे उघडून मी खिडकीबाहेर पाहिल तो समोर आकाशात केवढ तरी मोठ चंद्रबिंब तरगत होतं !

ती रात्र तर अमावास्येची होती !

अमावास्येच्या रात्रीं पूर्ण चंद्र !

केवढी विलक्षण क्रांति !

ही क्रांति मीं घडवून आणल्याच जगाला कुठें माहित होत ? एडिसनसाहेब हसला नसेल येवढ्या मोठ्यान मी आपल्या मनाशीं हसलों. आज मानवजातीला मी केवढ्या तरी मोठ्या नव्या आनदाची प्राप्ति करून दिली, व हा नवोदित चंद्र माझ्या कर्तृत्वान निर्माण झाला आहे हे कळल्या-वर सारे लोक मला किती धन्यवाद देतील, असे विचार करीत मी त्या प्रफुल्ल चंद्राकडे पहात राहिलों.

पण काय आश्चर्य !—

धन्यवाद तर बाजूसच राहिले, आणि सारे लोक चंद्रद्वयाच्या त्या अपूर्व चमत्कारावर अगदीं रुष्ट झाल्याच मला लवकरच आढळून आलं !

वर्षारभीं घेतलेली पचाग निरुपयोगी झाली म्हणून जो तो ज्योति-
 पाना शिव्या देऊ लागला, व ज्योतिषी नव्या चंद्राला शाप देऊ लागले.
 कवी आणि लेखकही त्या नव्या चंद्राच यत्किंचित्ही स्वागत करीनात !
 एखाद्या व्यापाऱ्याच्या दुकानातील काही वस्तूचा भाव एकदम उतरावा
 त्याप्रमाणे त्याच्या सग्रहातील कित्येक शब्दप्रयोगाच आणि उपमाच
 स्वारस्य नाहीस झाल्याच त्यास दिसून आल. चंद्रकिरणात रोजच स्नान
 करणाऱ्या वसुधरेच्या वर्णनात वाचकाना गोडी वाटेना ! चंद्रदर्शनान उच-
 बळणाऱ्या सागरवीचींत नाविन्याच स्वारस्य उरल नाही; लावण्यसपन्न
 कामिनीच्या मुखाला मुखचंद्र म्हटल्यान वाचकाच्या मनाला आल्हाद होई-
 नासा झाला, ललितवाङ्मयात वर्षानुवर्ष रूढ झालेले कित्येक दृष्टात निरुप-
 योगी ठरले ! चंद्राच्या विरहान झुरणारी चंद्रकमलिनी, आणि निराशा-
 ग्रस्त प्रणयिनीच्या हृदयात माजलेला अमावास्येचा गडद अधःकार,
 असत्या सर्व गोष्टी आता लुप्त झाल्या ! मला आशा होती, की कामपीडित
 प्रणयी युगुल तरी आकाशात सतत चंद्र तरगताना पाहून आनंदित होतील.
 पण, या चंद्रवशी स्त्रीपुरुषांनीही नव्या चंद्राविषयीं असतुष्टताच दर्शविली !
 आपल्या प्रणयचेष्टाना चंद्र सदाच साक्षी असावा हे त्यांना रुचेना ! आणि
 या सर्व गोष्टीहूनही सृष्टीतील ज्या एका अनुपम सौंदर्याचा माझ्या हातून
 अजाणता घात झाला होता ते जेव्हा माझ्या स्वतःच्या लक्षात आल तेव्हा
 तर माझ्या सत्कृत्यावर प्रसन्न होऊन त्या देवतेन निर्माण केलेला तो दुसरा
 चंद्र, त्याची मुदत सपून केव्हा नष्ट होईल याची मी वाट पाहू लागलो.

सृष्टीतील ते अनुपमेय सौंदर्य म्हणजे अमावास्येची अंधारी रात्र !

खरच, अंधारी !

सारी पृथ्वी घनदाट अधःकारात गुरफटली गेली असताना निर्जन
 प्रदेशातील एखाद्या लहानशा ओढ्याच्या काठच्या हिरवळीवर खुशाल
 उताणं पडून वर आकाशभागाकडे नजर टाकली, कीं जी दिव्य शोभा
 दिसते तिचं वर्णन कोठवर कराव ? कमीअधिक तेजान तळपणाऱ्या

कोट्यावधि तारका, त्याच्या फटीफटीतून दिसणारी आभाळाची निळी मख-मल, आणि वक्रगतीन गेलेला आकाशगगेचा पुसट पुसट पादरा स्वच्छ फवारा, या दृश्याकडे पहाता पहाता अतःकरणातील किती तरी अस्पष्ट खोल भावना जागृत होतात ! मला पक्क आठवत, कीं एकदा पहाटेच्या शात प्रहरीं डोंगरमाथ्यावर स्वस्थ पडून चमचमणाच्या असख्य तारकाच्या थव्याकडे मी अगदीं टक लावली होती. पाळण्याच्या छनाला लोंबणारे मोती ज्या निःशब्द सोप्या भाषेत बालकाच्या कानात गोष्ठी सागतात त्या भाषेत नभोमडलातील त्या असख्य तारका किती मजेमजेच्या रम्यकथा मला सागत होत्या ! आणि तान्हा मुलान भावडेपणान त्या मोत्याच्या लकाकीकडे पहात त्याजवळ आपल अतःकरण उघड कराव त्याप्रमाणे त्या तारकाजवळ मी माझ्या मनातील सर्व गोष्ठी खुशाल बोलत सुटलों होतो. जे करावयास हव असून मी केल नाही, जे करावयास नको असूनही मीं केल, जे करावस वाटल पण साधल नाही, जे साधल पण नंतर ज्याचा पश्चाताप झाला-त्या सगळ्या सगळ्या गोष्ठी मी खुशाल सागत सुटलों होतो. लौकिकाच्या जगात बोलताना जी बधन पाळावी लागतात ती सारीं मी खुशाल झुगारून दिली होती. सत्य असत्य, प्रिय अप्रिय, हे सगळे भेद विसरून मी बोलल्यावाचून बडबडत होतो, आणि त्या तारका किती लक्षपूर्वक माझी ती बडबड ऐकून घेत होत्या. बोलता बोलता मी थाबल्याबरोबर त्या लुकलुकून मला म्हणत, ' ह, पुढे ! ' सारी सृष्टि अगदीं शात स्तब्ध होती. चंद्र आभाळात सरक-ताना दिसला की पृथ्वीच्या गतीची जी जाणीव होते तिचासुद्धा उपसर्ग त्या वेळीं नव्हता. सबध नभोवितान अगदी जागच्या जागीं स्थिर राहिल्यासारख भासत होत ! वारा नव्हता ! जगाच्या व्यवहारातील धावपळ दूर दूर राहिली होती ! वरून माझ्याकडे प्रकाशकिरण फेकणारे ते असख्य तारकापुज, आणि खालून माझ्या येवढ्याशा दृष्टींत ते अफाट सौंदर्य सामावून घेण्याचा प्रयत्न करणारा मी, याखेरीज सृष्टींत दुसरी कोणतीच गोष्ट उरली नव्हती !

ती घटका मी कधीही विसरणार नाहीं; आणि पुन्हा एखाद्या देव-तेन प्रसन्न होऊन मला वर मागण्यास सांगितलं, तर दुसरा चंद्र मागून

घेण्याचा वेडेपणा मी कधीही करणार नाहीं ! कारण, चादण्या रात्रीप्रमाणेच अंधारी रात्रही नयनरम्य आहे याविषयी माझी आता खात्री झाली आहे. किंबहुना, अधान्या रात्रीलाच मी यापुढे चादणी रात्र म्हणणार आहे ! ज्या रात्री पूर्ण चंद्र आभाळाच्या निळ्या किनखापी कापडावर एखाद्या उन्मत्त राजाप्रमाणे हळूहळू पावल टाकीत चाललेला असतो, व एकाही चादणीचा मागमूस उरलेला नसतो ती 'चादणी' रात्र, की ज्या रात्री रतीच्या शय्येवरील जातिकुसुमाच्या पाकळ्याप्रमाणे लक्षावधी चादण्या आकाशभागीं उधळलेल्या दिसतात ती खरी 'चादणी' रात्र ?

‘माणसान रिकाम्या चवकशा करू नयेत’ अस आमचे एक काका आमच्या लहानपणी आम्हाला नेहमी बजावीत. त्याची ती धिप्पाड देह-यष्टी, त्या गलमिशा, ते करारी डोळे, ते चक्री पागोट, आणि त्याच्या कपाळावरचे ते भस्माचे पट्टे पाहून त्याच्या उपदेशाविरुद्ध काही बोलण्याची आमची छातीच नव्हती ! पण आम्ही प्रतिपादल नाही म्हणून त्याचा तो उपदेश आम्हाला पटला अशी त्याची कल्पना झाली असली तर ती मात्र त्याची चूक होती ! रिकाम्या चवकशा त्याच्याजवळ अगर त्याच्या देखत करायच आम्हीं सोडून दिले येवढेच. त्या अजीबात सोडून देणं आम्हाला शक्य नव्हतं. अन् आजमितीलाही मला तें साधत नाहीं. किबहुना तें साधावस मला वाटत नाही. कारण रिकाम्या चवकशा करण्यात मोठा आनन्द आहे अशी माझी खात्री आहे; आणि या आनन्दाचा आस्वाद प्रत्येक माणसान केव्हा ना केव्हा तरी घेतला असेल, निदान घ्यावा अस मला निश्चयान वाटू लागल आहे.

आत्ताच पहा ना, रोजचा टाइम्स मी वाचला आहे, पण मी तो अजून दूर टाकून दिलेला नाहीं. जेवल्यानन्तर वामकुक्षीसाठीं विछान्यावर पडल्यावर मी तो पुन्हा वाचणार आहे. त्या अंकातल्या मोठमोठ्या बातम्या मला अजून वाचायच्या आहेत अस नाहीं. त्या मीं वाचून सपवल्या आहेत. पॅरिस शहरातल्या गिरणीकामगारांचा संप मोडला, बेल्जममध्ये कोळशाच्या व पोलादाच्या खार्णीतले मजूर संप पुकारणार, जेरुसलेम येथें अरबांचे दंगे चालू आहेत, चिनी बंडखोरांचा मोड करण्यासाठीं पाच जपानी

जहाजं दाखल झालीं आहेत, हिमालयावर स्वारी करणाऱ्या धाडशी प्रवाशाना बर्फवृष्टीमुळे माघार घ्यावी लागत आहे, इत्यादि मोठमोठ्या घडामोडी मला माहीत झाल्या आहेत; त्यात मला आता गोडी नाही. मी वाचणार आहे मुखपृष्ठावरच्या आणि आतल्या पानावरच्या जाहिराती !

मला मुबईला रहावयास जायच नाही, काहीं नाही. पण तिथे भाड्यान घ्यायच्या बगल्याच्या आणि प्लॉट्सच्या ज्या जाहिराती टाइम्समध्ये येतात त्या मी फार आवडीन वाचतो ! चार सहा खोल्याचा ब्लॉक भाड्यान घ्यायचा असेल तर मी मनाशी म्हणतो, 'शी: ! येवढीशी जागा कशी पुरणार ?' जसा काही मी तो ब्लॉक घ्यायलाच निघालों आहे ! ही पहा 'कबाला हिल'वरच्या एका प्रशस्त बगल्याची जाहिरात आहे ! बगला मोठा आहे, समुद्र इतका जवळ आहे बगल्यापासून, की वाटल तर दिवसातून दहा वेळा जाऊन समुद्रात बुडी मारून याव ! बगल्यापुढे लहानशी बाग आहे, मुलाना खेळायसवरायला जागा आहे, मागच्या बाजूस नोकरासाठी खोल्या आहेत व मोटार ठेवायचा तबेला आहे. महिना भाडपण भाड्याचा आकडा छपाईत उडाला आहे, नीट दिसत नाही. आणि काही का असेना तो आकडा, मला काय करावयाचा आहे ? मला तो बगला घ्यायचा आहे म्हणता की काय ? छे छे ! पण त्या बगल्याची ती जाहिरात मला आवडते खरी. मी ती तीन चारदा तरी पुनःपुन्हा वाचणार. ती वाचून मला का आनंद होतो सागता येत नाही. पण होतो खरा.

बगल्याप्रमाणेच विकाऊ मोटारीच्यासुद्धा जाहिराती मी वारवार वाचतो. आज पहा, एक 'ओपेल सलून', एक 'व्हॉक्सॉल टूरर', अशा किती तरी गाड्यांच्या जाहिराती आहेत. त्या सगळ्या मी अगदी काळजीपूर्वक वाचणार. ज्याला खरोखरच गाडी विकत घ्यायची आहे तो कदाचित् माझ्या इतक्या लक्षपूर्वक त्या वाचणार नाही ! 'ओपेल सलून' गाडी बरी आहे, पण जाहिरात देणाराच म्हणतो 'Needs paint' म्हणजे सगळी पुन्हां एकदा रंगवायला पाहिजे. असली गाडी काय कामाची ? 'व्हॉक्सॉल'

गाडी चागली म्हणतात, पण तिचा प्रवास पन्नास हजार मल झाला आहे असं जाहिरातीतच म्हटल आहे. तेव्हां त्या गाडीत तरी काय अर्थ? ही 'फियाट' गाडी छान दिसते आहे. जवळ जवळ नवीच आहे की! अन् 'Five seater' म्हणजे पाच स्वाऱ्याची आहे! आपल्या घरांतल्या सगळ्या मंडळीना घेऊन जायला बरी. छोट्या गाड्या आपल्या काय कामाच्या? प्रसगविशेषी फार सोईस्कर अन् सुखाच्या खऱ्या. पण नेहमीच्या उपयोगाऱ्या म्हणजे आपल्याला भली मोठी प्रशस्त गाडीच पाहिजे. एक नामाकित महाराष्ट्रीय नट तर म्हणे आपल्या सर्व कुटुंबीयांसह व मित्रपरिवारासह सहल करता यावी म्हणून मोठ टूकच घेणार होते विकत! त्यानी ते घेतल की नाही मला कळल नाही. पण त्याची विचारसरणी बरोबर होती. आपल्यालाही मोठी 'फियाट' गाडीच सर्व दृष्टीनी सोयीची. तिची किमत या जाहिरातीत मालकान दिलेली नाही. पण तिच्याशी मला काय करायच आहे? मला ती थोडीच विकत घ्यायची आहे? छे छे! विकत घेण्याचा प्रश्न आलाच कुठे? उगीच चवकशी झाल! मला ती जाहिरात आवडते, ती वाचली की मला आनन्द होतो येवढच!

असल्या आनदाच्या चाळ्यासाठीच मी पुष्कळदा मोठमोठ्या कपऱ्याचे कॅटलॉग मागवितो. आयर्लंडमधील सुती कापड अगर स्कॉटलंडमधील गरम कापड मी वापरणार आहे थोडंच? पण त्या कापडाची वर्णन करणारे सचित्र कॅटलॉग मला वाचावेसे वाटतात. त्यातलीं तीं टॉवेल्सचीं, पलगपोसाचीं, पायमोज्याचीं, ब्लॅकेटाचीं चित्र किती मोहक असतात! कॅटलॉग मागविले की पुष्कळदा कंपनीकडून कापडाचे नमुनेदेखील येतात. ते मी मोठ्या कसोशीन तपासतो. कोणत्या कापडाचा पन्हा किती आहे, व आपल्याला सुट करायचा झाला तर कोणत कापड किती वार घ्याव लागेल हा हिशोबसुद्धा मनाशी केल्याबऱ्चून मी रहात नाहीं. आमचे धिपीदादा सहज बसायला घरीं आले असले तर त्याचा सल्ला घेतो. ते दौन बोटात धरून कापडाचा एक एक नमुना चाळतात. 'हा बरा आहे,

हा अधिक बरा आहे' अस पुटपुटत राहतात, व मग खालीं मान करून चाळशींतून माझ्याकडे पहात विचारतात, 'पण तुम्हाला खरंच करायचा आहे का यातल्या एखाद्या कापडाचा सूट?' मी उत्तर देतो, 'छे हो, उगीच आपली चवकशी!' ते मान हालवितात, व कापडाचे नमुने माझ्या हातीं परत देतात. मी असल्या चवकशा उगीचच्या उगीच का कराव्या त्यांना समजत नाही. मलाही त्यांना सांगता येत नाहीं.

मी बहुधा मोकळ्या रानात फिरायला जातो, पण एखादे वेळीं शहराबाहेर जी नवी वस्ती झाली आहे तिच्या रस्त्याने गेलों, की दोहीं बाजूचे लहानमोठे बगले मी अगदी बारीक दृष्टीन पाहू लागतो. मोठमोठ्या राजवाड्यासारखे जे बगले आहेत तिकडे माझ लक्ष विशेष जात नाही; पण लहानसा टुमदार बगला दिसला की मी रस्त्यावर रेंगाळून त्याच्याकडे पोटभर पाहून घेतो. दोन मजली तीन मजली इमारती मला आवडत नाहीत. बैठा एक मजली बगला दिसला की त्यान माझ मन आकर्षित होत. असल्या बगल्याच्या विविध तऱ्हा मी पाहून घेतों. पुण्यास असताना पोलोग्राउडच्या बाजूला मी फार वेळा फिरायला जात असे. तेथे एका कोपऱ्यावर एक लहानसा टुमदार बगला होता—अजूनही कदाचित् असेल—किती छान होता तो ! अगदी साधा, पण भारी सुवक ! तिन्हीसाजा झाल्या, की त्याच्या पुढच्या दालनात गुलाबी रंगाच्या दिव्याचा प्रकाश पडलेला दिसे. त्याच्यासमोर रस्त्यावर एक छोटसा पूल होता त्यावर मी बसे, आणि त्या बगल्याकडे घटकानघटका पहात राही. एकदा सध्याकाळच्या वेळी त्याचा मालक फाटकापाशी उभा असलेला पाहून मी त्याच्याजवळ गेलो, आणि त्या बगल्याचा प्रॅन कोणी केला, त्याच्या 'रफ्कास्ट'च्या भितींना द्यावयासाठी कोणता रंग वापरण्यात आला, त्याला एकंदर खर्च किती आला, इत्यादि सगळी माहिती मी विचारून घेतली. तसल घर बाधण्याइतका पैसा माझ्याजवळ कधी साठणार नाही हे मला पक्क माहित आहे. पण आपल कधी न बाधलं जाणारं घर त्या तऱ्हेचं हुबेहुब असाव अशी माझी इच्छा आहे. त्या घराकडे

पहात राहिलं, कीं माझ्या मनाला कसला तरी सूक्ष्म आनंद होत असे खरा. मी ज्या ज्या गावी गेलों आहे तेथे तेथे माझ्या अतिशय आवडीचं अस एक एक घर मीं ठरवून ठेवलेल आहे.

रेलवेच्या टाइमटेबलाचासुद्धा मी पुष्कळदा असा उपयोग करतो. कलकत्याच्या, मसूरीच्या, दार्जिलिगच्या गाड्या पाहून त्यात सगळ्यात सोयीची व कमी खर्चाची गाडी कोणती ते मी ठरवितों. त्या त्या ठिकाणच्या हॉटेलाच्या जाहिराती वाचून सर्वात चांगली उतरायची व्यवस्था कोठे आहे ते मी बघून ठेवतो. काश्मीरला जावयास कोणता मार्ग जास्त सुखाचा ते मोठ्या कसोशीन मी तपासतो. त्या प्रदेशात प्रेक्षणीय स्थळ कोणतीं आहेत, लोकांच्या रीतिभाती कशा आहेत, भाजीपाला व फळ विपुल आहेत की नाही, नदीत राहण्यासारख्या बोटी मिळतात त्याचे दर काय आहेत, तिकडे जावयास सर्वात उत्तम ऋतु कोणता, त्या ऋतूत जावयाच झाल तर ऋपड्याची काय काय तयारी करावी लागते, इत्यादि त्या गाड्यांमध्ये दिलेली सगळी माहिती मी अगदी लक्षपूर्वक वाचून ठेवतो. सीलोनला जावयाच झाल्यास बोटीन जाव कीं रेल्वेमार्गान जाव याचा निर्णय करण्यास उपयुक्त माहिती त्या पुस्तकात दिलेली आहे, पासपोर्ट घ्यायला पाहिजे हेही सांगितल आहे, कोलंबो वगैरे शहराच्या आसमतात प्राचीन सक्तीचे अवशेष कोठे कोठे पाहण्यासारखे आहेत त्याबद्दलही वर्णन आहेत. तो सारा मजकूर मी नजरेखालून घालतो. एकदा माझ्या लिहिण्याच्या टेबलावर या प्रवासी पुस्तकाचा भारा पडलेला पाहून व ती वाचण्यात मी गुतलों आहे असं बघून मला भेटावयास आलेल्या एका गृहस्थांनीं विचारल, 'प्रवासाची तयारी आहे वाटत?' मी म्हटल, 'नाहीं बुवा.' ते म्हणाले, 'भग हीं टाइमटेबल कशासाठीं चाळीत आहात?' त्यांना काय सागायच ? मी मनाशीं हसलों व त्यांना विचारल, 'काय चहा घेणार कीं कॉफी ?'

टाइम्सच्या मुखपृष्ठावरच्या आगबोटींच्या जाहिराती देखील माझ्या आवडीच्या आहेत. पी. अँड ओ. कंपनीच्या, लॉइड ट्रीस्टिनो, एलरमन,

डॉलर लाइन, इत्यादि सगळ्या कपण्याच्या बोटींचीं नाव, त्यांचीं वजनं, त्यांच्या सुटण्याच्या तारखा मी वाचतो. ही पहा चोवीस हजार टन वजनाची 'स्ट्रॅट्मोर' नावाची बोट. या बोटीन मी इग्लडला गेलो तर जगप्रसिद्ध 'विवल्डन'चे टेनीसचे मोठे सामने मला पाह्यला मिळतील. ही बोट फार मोठी आहे, व तिच्यावरच्या सुखसोयी फार नावाजलेल्या आहेत. दिवसातून सहा वेळा खाव, पोहाव, गाण ऐकाव, खेळ खेळावे, नव्या ओळखी करून घ्याव्या .. मौजच मौज ! निवात वेळ मिळून लिहिणही खूप होईल आपल ! काहीं लोकाना बोटीत मळमळत आणि केबिनमधे पडून रहाव लागत म्हणतात, पण मला तो त्रास खचित व्हायचा नाही. कारण लहानपणापासून मला झोपाळ्यावर बसून मोठाले झोके घेण्याची हौस आहे. तेव्हा बोट हालली तरी मला मजाच वाटे. किंबहुना दर्या खवळलेला असला म्हणजे तुफानाची काय अवर्णनीय शोभा असते ती आपल्याला पहायला मिळाली तर बहारच होईल ! कपडे काय काय करायला पाहिजेत त्याची मात्र आपल्याला नक्की कल्पना नाही, किंवा पासपोर्ट मिळवायसाठी कोणकोणते विधी करावे लागतात तेही आपल्याला नीटस माहित नाही. पण विलायतेला जाऊन आलेले पुष्कळ मित्र आहेत आपले, विचारू त्याना.....

अशा प्रकारच्या विचारांच्या तद्रीत माझ्या हातचा टाइम्सचा अक केव्हा गळून पडतो, व निद्रादेवी हळूच येऊन नाजूक हातानी माझे डोळे केव्हा मिटते ते मला कळतही नाही. मी कधी समुद्रपर्यटण केल नाही, व लवकर करीन असा संभवही फारसा नाही. पण टाइम्समधल्या त्या बोटीच्या सुटण्याच्या वेळा मी हजारदा पाहतो. इतकच नव्हे तर फ्रान्स, जर्मनी, इटली, अमेरिका, जपान इत्यादि देशातल्या सरकारानी प्रवाशांच्या माहितीसाठी जी छोटी, सचित्र पुस्तक काढली आहेत तीही मागवून वाचतो. या सगळ्या 'रिकाम्या चवकशा'च खऱ्या, पण त्या विलक्षण सुखकारक वाटतात. 'ज्या गावाला जायचं नाही त्याची वाट कशाला विचारायची ?' अशी आपल्यात म्हण आहे. पण या बोधवचनाप्रमाणे माणूस अक्षरशः

वागू लागला तर फार कठीण अवस्था होईल त्याची ! मला मोटार घ्यायची नाही, घर बाधायचं नाही, किवा परदेशाला जायचं नाही. पण या सगळ्या चवकशा मला फार प्रिय वाटतात. कल्पना ही एक माणसाला मिळालेली बहुमोल देणगी आहे. माणसाच इतर सर्व प्रकारचं वैभव विनाशी आहे, ते त्याच्यापासून लुटून घेता येईल. पण माणसाच कल्पना-धन कोण हिरावून घेऊ शकेल ? अशी ही कल्पनाशक्तीहि उगीचच्या उगीच आवरून धरायची ? छेः ! ती स्वैर सोडावी, अन् तिच सुख घ्याव. रिकाम्या चवकशा म्हणजे जागेपणचीं स्वप्न आहेत ! शोपेतलीं स्वप्न सुखाची असतात तशींच भयदायकही असतात. तस या जागेपणच्या स्वप्नाच नाही. त्याच माधुर्य निरपवाद अन् अवीट आहे ! कोणी कितीहि शहाणपणा शिकविला तरी या माधुर्याचा ठेवा सोडायला मी तयार नाही !

एकदा एका स्नेह्याच्याबरोबर मी एका साधूच्याकडे गेलों होतो. माझ्या स्नेह्याना परमार्थसाधन करायच होत. मला चार दिवसाची सुटी कुठे तरी गमतीन घालवायची होती. साधूच्याकडचा मुक्काम आटपून आम्ही परत निघाल्यावर माझ्या स्नेह्यानी मला विचारलं,

‘काय, कसे काय वाटले आमचे महाराज तुम्हाला?’

त्याच्या महाराजाच्यापेक्षा ज्या शेतावर मी हुरडा खायला गेलों होतो त्या शेताच्या, अन् ज्या विहिरीत मी यथेच्छ डुबलों होतो त्या विहिरीच्याच गोड आठवणी करण्यात माझ मन अधिक गुतल होतं. त्यामुळे त्याचा प्रश्न ऐकून मी म्हटलं,

‘तुमचे महाराज होय ? चागले आहेत की !’

माझ्या स्नेह्याना जे उत्तर हवं होत ते हे नसाव. कारण ते म्हणाले,
‘अस नका सागू; नीट सागा.’

मी म्हटलं, ‘तुम्ही नीट विचारा, म्हणजे नीट सागतो.’

‘आमच्या महाराजाच्या ठिकाणी विरक्ति पूर्णांशान आहे असं तुम्हाला आढळून आलं की नाही?’

‘विरक्ति? मला तर निराळीच गोष्ट आढळली!’

‘ती काय?’

‘त्याच्या खोलीत एक भला मोठा आरसा दिसला मला!’

‘मग? तेवढ्या आरशावरून काय तर्क केलात तुम्ही?’

‘हाच की ते विरक्त नाहीत.’

‘शाबास ! म्हणजे आरशांत न पहाणं ही तुमच्या मतानं विरक्तीची कसोटी कीं काय ?’

‘हो. सस्कृतात आरशाला काय म्हणतात माहित आहे का तुम्हाला ?’

‘काय ?’

‘दर्पण. ज्यामुळे माणसाचा दर्प वाढतो अशी वस्तु.’

दर्पण या शब्दाचा तो अर्थ माझ्या स्नेह्याना त्या वेळी मी जरी काहींशा विनोदबुद्धीन सांगितला असला तरी विनोदाव्यतिरिक्तसुद्धा तो मला नेहमी सुचलेला आहे. व्युत्पत्तिशास्त्राच्या दृष्टीन तो बरोबर आहे की नाही कुणास ठाऊक ? पण, ‘दर्प’ आणखी ‘दर्पण’ याचा सबंध माझ्या मनातून कधी जात नाही खरा. कारण, ज्या आरशाला सस्कृतमध्ये दर्पण अस नाव आहे तो माणसाचा एक मोठ्यातला मोठा खुषमस्कऱ्या आहे अस मला फार फार वाटत.

वास्तविक, वस्तूच प्रतिबिंब दाखवण येवढाच आरशाचा खरा धर्म असायला पाहिजे. पण तो मूळचा धर्म आरशाकडून क्वचितच पाळला जातो. वस्तूच जसच्या तस प्रतिबिंब दाखवण्याच काम आरशान केल असत तर फक्त सुस्वरूप माणसानीच आरसे खरेदी केले असते. ऐन तारुण्यान बहरलेल्या लावण्यसपन्न तरुणीनीच आरशापुढे बसून केशभूषा करण्याच्या निमित्तान आपल प्रतिबिंब न्याहाळण्यात घटकान्घटका घालवल्या असत्या. जवानीच आणि पराक्रमाच तेज ज्याच्या मुखमडलावर विलसत आहे अशा ऐटबाज पुरुषानीच आपल्या मिशा वर चढविण्यासाठी आरशात पुनःपुन्हा पाहिल असत. पण अस कुठे होत आहे ? पाढऱ्या शुभ्र केसान आच्छादलेल, म्हातारपणान किंचित् हालणार, खोठ्या दातांच्या कवळींनी जरास सरळ केलेल आपल तोंड आरशात पहाण्यासाठी साठीच्या पलीकडे गेलेले म्हातारबुवासुद्धा काहीं कमी उत्सुक नसतात ! अन् अष्टवक्रा म्हातारी कुब्जासुद्धा आरशात पाहून आपल्या मद दृष्टीन स्वतःचा कोकिळेचा रंग गोजारीत आपल्या गलित वक्षःस्थलावरून पदर सावर-

प्याचा नखरा करतेच ! एखाद्या नाटकग्रहाच्या पुढच्या दालनात मोठमोठे आरसे टागलेले असले, की त्यापुढे थबकल्याखेरीज प्रेक्षकापैकीं एक तरी माणूस पुढे जातो कीं कस ते निरखून पहा, म्हणजे माझ्या म्हणण्याचा आशय पटेल. आरसा मोठा खुशामत्या. तो ज्याला त्याला म्हणतो, 'वा ! काय फक्कड तुझ रूप !' एकाच नव्हे तर अनेक अर्थानी आरसा म्हणजे मुलुखाचा ' तोडदेखल ' बोलणारा मित्र आहे.

त्यामुळे आरशाकडे पहाता पहाता माझ्या मनात पुष्कळदा येत, काचेच्या पाठीला पारा लावण्याची कल्पना ज्या माणसान प्रथम काढली असेल त्याचे मानवजातीवर केवढे उपकार समजले पाहिजेत ! आरशाचा उपयोग आता इतका सामान्य झाला आहे, की त्या असामान्य कल्पक माणसाला आपण सगळेजण पार विसरून गेलो आहोत. पण समजा, कुणा सुलतानाच्या एखाद्या जुलमी वटहुकुमान जगातले सारे आरसे पार नाहीसे करण्यात आले तर ? मानवी जीवनात केवढी क्रांति होईल ! स्त्री-पुरुषाचे लहान मोठे किती तरी व्यवहार अजिबात थांबतील. कपड्यांच्या तऱ्हा बदलतील, स्त्रियांच्या केशरचनेतील विविध चमत्कार नाहीसे होतील, पुरुष वसिष्ठ, विश्वामित्रासारख्या दाढ्या वाढवतील—विलासी शृंगारचेष्टाची गोष्ट तर बोलायलाच नको ! अर्ध अधिक मानवी सौंदर्य नाहीस होईल ! अन् हे जर खर, मनुष्याला अन्नवस्त्राइतकीच—किवहुना थोडी अधिकच आरशाची गरज आहे हे जर खर, तर ज्या काळात आरशाची कल्पना निघाली नव्हती त्या काळात माणसाच कस होत होत ? स्वतःच प्रतिबिंब पहाण्याची निसर्गसिद्ध इच्छा मनुष्य कशी तृप्त करून घेत होता ? या प्रश्नाच अस एक उत्तर सुचण्यासारख आहे, की ज्या काळी पारा लावलेल्या काचाचे कृत्रिम आरसे नव्हते त्या काळीं निसर्गातल्या आरशाच्या सहाय्यान मनुष्य आपली गरज भागवून घेत असावा. निसर्गान एक मोठा आरसा नेहमीं सुसज ठेवलेला आहे. तो म्हणजे कुठल्याही पाण्याचा पृष्ठभाग. नदीचं पात्र, सरोवर, लहान लहान डबकीं अगर पाणथळीच्या जागा म्हणजे

निसर्गांतले लहानमोठे आरसेच नव्हेत काय ? कृत्रिम आरशाची कल्पना निघण्यापूर्वी याच आरशाचा उपयोग मनुष्य करीत असला पाहिजे. आपल्याला अशी कल्पना करायला काहींच हरकत नाही, की रानटी अवस्थेत स्त्रीपुरुष जगलातल्या एकात जागा शोधून तिथल्या लहान लहान जलाशयाच्या पृष्ठभागात डोकावून आपल्या अगाला रग फाशीत असतील, गळ्यांत शिंपाच्या, कवड्याच्या, मण्याच्या माळा घालीत असतील, आणि मस्तकावर नानातऱ्हेची पिस खोवीत असतील. हो, असच असल पाहिजे...

पण थावा ह !

जलपृष्ठ हा आपल्याला वाटतो तसा निसर्गातला एकच एक आरसा आहे काय ? जरा खोल विचार केला तर आपल्याला अस म्हणाव लागायच नाही का, की मनुष्य जे जे पहातो त्यात त्यात त्याला खर पहाता स्वतःचच प्रतिबिंब दिसत असत ?...

आपण एक उदाहरण घेऊ. समजा, एका डोंगरमाथ्यावर एक चित्रकार बसला आहे, अन् त्या डोंगराळ मुलुखात रहाणारा एक कातकरी दिवसभर खपून जगलातून तोडून आणलेल्या लाकडाची मोळी थोडा वेळ डोक्यावेगळी करून कपाळावरचा घाम पुशीत त्याच्यापासून चार हातावर उभा आहे. समोर पश्चिम क्षितिजावर सूर्यास्त होत आहे. लाल-बुद सूर्यबिंब खाली खाली सरकत आहे, क्षितिजरेषेवरच्या डोंगराचे माथे सुवर्ण रंगान भडकले आहेत, अन् दगाच्या लहानमोठ्या तरंगत्या तुकड्यावर हजारो रगाचे भडक मुलामे चढले आहेत. या दृश्याकडे पहाताच तो कातकरी मनात म्हणेल, 'दिवस सरला. लवकर पाय उचलला पाहिजे.' उलट चित्रकार मनात म्हणेल—कदाचित् मोठ्यादाही उद्गार काढील, 'वाहवा ! काय अजब सौंदर्य हे !' दृश्य एकच पण कातकऱ्याला त्यात सौंदर्य कुठेच दिसत नाही. पण उलट चित्रकाराला त्यात सौंदर्याचा विलक्षण विलास दिसतो ! असं का बरं व्हाव ? त्या देखाव्यात जर सौंदर्य वस्तुतः असेल तर ते चित्रकाराला, कातकऱ्याला, कुणालाही दिसलं

पाहिजे; नाही का ? पण अस होत नाही. अन् याच कारण येवढच असलं पाहिजे, कीं चित्रकाराला जें सौंदर्य त्या देखाव्यात दिसत ते त्या बाह्य देखाव्यात नसून त्याच्या अतःकरणातल्या सौंदर्याच ते प्रतिबिंब असत. कातकऱ्याच्या अतरगात सौंदर्य नाही म्हणून त्याच प्रतिबिंब समोरच्या देखाव्यात उठण शक्य नाही. सूर्यास्ताच्या त्या दृश्याच सत्यस्वरूप येवढच, कीं क्षितिजावर प्रकाश अमुक एका तऱ्हेन पडला आहे, अमुक एका वजनाचे अन् आकाराचे मेघखड त्या जागीं तरगताहेत, अन् त्या ठिकाणचे पर्वत अमुक एका उचीचीं लहानमोठीं शिखर वर करून उभे आहेत. यापलीकडे त्या दृश्यात वस्तुतः दुसर काहींच नाही. चित्रकाराला त्या ठिकाणीं जे सौंदर्य दिसत ते त्या स्थलातल नाही, तर त्याच्या स्वतःच्या मनातल आहे. त्याची कलात्मक वृत्ति सुंदर आहे म्हणून त्याला ते दृश्य सुंदर दिसत.

कुणी म्हणेल कीं निसर्गातल्या जडवस्तूची गोष्ट सोडा, आणि मानवी सौंदर्याच उदाहरण घेऊन बोला. पण, या आव्हानाचीसुद्धा भीति वाटण्याचं मला काहीं कारण नाही. जगाच्या दृष्टीन जी स्त्री अगदीं सामान्य आहे—कदाचित् थोडीशी कुरुपसुद्धा आहे—ती तिच्या वल्लभाला कशी दिसते ? कमनीय अन् सुंदरच ना ? ती त्याला तशी का बर दिसते ? सार जग कुजबुजत असत, 'याला या पोरीत काय येवढ दिसत आहे कुणास ठाऊक ?' पण, त्याच्या दृष्टीला तिच्या ठिकाणीं सौंदर्याच ब्रह्मांड दिसत असत ! कारण, त्या वेळीं त्याच्या स्वतःच्या हृदयात प्रणयाच्या उत्कट भावनेचं सौंदर्य उत्पन्न झालेल असत, अन् त्या सौंदर्याच प्रतिबिंब त्याच्या दृष्टीला त्या स्त्रीमध्ये स्पष्ट दिसत असत. ती स्त्री सुंदर नाही अस कोणी कितीही सांगितल तरी तो तें कसं मानील ? ज्या दोन प्रेमिकानीं एके काळीं एकमेकांवर मनःपूत प्रेम केल तीसुद्धा काहीं कारणान पुढें प्रेमाचा लोप झाला तर एकमेकाला सुंदर दिसेनाशीं होतात. स्त्री मनात म्हणूं लागते, 'याच्या नादीं मी येवढी का लागले होते कुणास ठाऊक ?' पुरुष स्वतःशीं

म्हणू लागतो, 'मी हिच्यावर येवढा का भाळलो होतो कुणास ठाऊक ?' अन् या दुर्दैवी चमत्काराच कारण येवढच, की प्रत्येकाच पूर्वीच्या काळच सौंदर्य दुसऱ्याच्या अतःकरणातल्या सौंदर्यान बनवलेल होत. प्रणयाचा ऐन उल्हास सुरू झाला, की व्यक्तीच्या अतःकरणात काही एक विलक्षण अवर्णनीय सौंदर्य निर्माण होत असत. त्या सौंदर्याचा ज्ञोत ज्या दुसऱ्या व्यक्तीवर पडेल ती सुंदर वाटू लागते. तो ज्ञोत सपला की त्या दुसऱ्या व्यक्तीचं सौंदर्यही नाहीसं होत.

साराश, मनुष्य वस्तुवस्तूत आपल स्वतःच प्रतिबिंब पहात असतो. कुणीस म्हटल आहे की, (ज्याच्या अतःकरणात आनंद असेल त्यालाच ससारात आनंद मिळेल; ज्याच्या अतःकरणात सौंदर्य असेल त्यालाच भोवताली सौंदर्य दिसेल. सौंदर्य किवा आनंद हे वस्तूचे गुणधर्म नसून मनुष्याच्या अतःकरणाचे धर्म आहेत.)

कुणी विचारील, की या गुणाप्रमाणेच वस्तूच्या बाकीच्या गुणधर्मांचीही वासलात लावणार की काय तुम्ही? सामान्यपणे आपण गुलाबाच एखाद फुल तोडतो अन् जवळ घेऊन म्हणतो, 'वा ! काय छान वास आहे!' किवा, एखाद आम्रफल तोडाला लावून म्हणतो, 'वा ! किती गोड आहे!' गुलाबाच्या फुलाचा सुगंध, अन् आम्रफलाचा तो स्वाद तरी त्या फुलाचाच अन् फळाचाच ना? का तेसुद्धा माणसाच्या अतःकरणाचेच धर्म, अन् ज्याचं अतःकरण सुगंधी असेल त्याला फुल सुगंधी वाटेल, किवा ज्याच अतःकरण स्वादिष्ट असेल त्या फळ स्वादिष्ट वाटेल अस तुम्ही म्हणणार ?...

मला सागता येत नाहीं मला काय म्हणाव लागेल ते. मी येवढच म्हणतो की, समजा अस म्हणाव लागल तरी ते जर खर असल तर तें तोंडावाटे उच्चारायची आपल्याला भीति का वाटावी? सत्याची कल्पना नेहमीच अशी असते, की ती पहाताच सामान्य मनाला थोडासा धक्का बसावा. असत्य आणि अपुऱ्या कल्पनांनी आपण स्वतःला सदा इतकं गुरफटून घेतलेल आहे, की त्यातल्या एखाद्या कल्पनेच आच्छादन कुणी

आपल्या अंगावरून दूर करू लागल, कीं आता आपल कसं होईल अशी आपल्याला भीति वाटते. माणसाच्या या भीतीला न जुमानता सत्याचा निश्चय करण्याच काम जो करू पहातो त्यालाच तत्त्वज्ञ अस मोठ नाव आहे. अर्थात्, त्याला तरी विचान्याला सत्याचा अखेरचा निर्णय करतां येतो कीं नाही हा प्रश्न शिल्लक राहतोच.

पण, सुदैवान आपल्याला त्या प्रश्नाशी काहीं करायच नाहीं. आरशा-वरून गोष्ट निघाली म्हणून मी येवढच म्हटल की, ज्या वस्तूला आरसा हे नाव आपण दिल आहे त्या वस्तूप्रमाणेच माणसाभोवतालच्या सगळ्याच वस्तू अन् सगळींच माणस ज्याला त्याला ज्याच त्याच प्रतिबिंबच सदा दाखवीत असतात. ज्याच्या अतःकरणात सौंदर्य असेल त्याच्या दृष्टीस सुंदर वस्तू पडतात, ज्याच्या अतःकरणात समीत असेल त्याला मधुर स्वर ऐकू येतात, ज्याच्या अतःकरणात स्नेह असेल त्याला मित्र मिळतात, ज्याच्या अतःकरणात प्रेम असेल त्याला प्रेमिकाची जोड होते! माणसाच्या अतःरगाची प्रतिबिंबच त्याच्या भोवतालच्या वस्तूत अन् व्यक्तीत पडत असतात. जग म्हणजे एक विलक्षण आरसेमहाल आहे!)

घरकुलांतलीं दुःखं !

- ५ -

मोठी खळबळ उडाली त्या दिवशीं आमच्या बापूसाहेबाच्या वर्तमान !
ते वागलेच तसे विक्षिप्तासारखे !

त्याची होती टेनिसची मॅच. मोठी चुरशीची होती. त्याचा प्रतिपक्षी त्याच्या इतकाच निष्णात होता. बापूसाहेब सुरवातीला खेळलेही चागले. वाटल ते जिकणार. पण, पुढे अकस्मात् काय झाल कुणास ठाऊक ? त्याचे फटके नीट बसेनात ! मधेच त्याच्या पायाची शीरही थोडीशी लचकली, ते थोडेसे चिडून खेळू लागले व त्यामुळे हरू लागले. अन् मग डाव उलटला त्यावेळीं ते इतके सतापले, कीं त्यांना इतक सतापलेल मीं कधीं पाहिलं नव्हत. अन् अखेर तर त्यांनीं कमालच केली. त्यांनीं एकदम खेळ थांबवला, हातातली रॅकेट फेंकून दिली, तोंडातल्या तोंडात कुणाला कुणास ठाऊक शिव्या दिल्या, अन् ते खुशाल क्रीडागण सोडून चालते झाले.

लोकानीं अर्थात् म्हटल, ' बापूसाहेब महामूर्ख आहेत ! '

मी घरीं आलों तों मला कळल, कीं आमच्या आळींतले भाऊराव संसाराचा त्याग करून त्या दिवशीं सध्याकाळीं सन्यासाची दीक्षा घेणार होते. त्याच्या त्या दीक्षेचा विधि मोठ्या समारंभान होणार होता. तो समारंभ घडवून आणणाऱ्या मडळीपैकीं एक गृहस्थ मला आमत्तण द्यायला आले होते. ते म्हणाले, ' भाऊराव मोठा थोर पुरुष. ससारानं गाजला होता. बायकामुलाशीं पटत नव्हत. सदा धुसपुस, भाडण चाललीं होतीं घरात. ससार सोडून सन्यास घेतो आहे. छान करतो आहे ! आपण सगळ्यांनीं त्याचं अभिनंदन केलं पाहिजे ! '

मी एकदम काहींशा आवेगानं म्हटलं, ' भाऊराव महामूर्ख आहेत. मी येणार नाहीं समारंभाला. ' ते गृहस्थ दचकून आ वासून माझ्याकडे क्षणभर पहात राहिले, अन् मग निघून गेले.

ते गेले तरी मी पुन्हा एकदा मनाशीं म्हटलं, ' भाऊराव महामूर्ख आहे ! '

कारण, मला कळेना क्रीडागण सोडून जाणाऱ्या वापूसाहेबाना मग-ळ्यानीं महामूर्ख ठरवाव, पण ससार सोडून सन्यास घेणाऱ्या भाऊरावाचा मात्र लोकांनीं गौरव का करावा तें ! दोघानीही डोक्यात राख घातली होती; नव्हे का ? भाऊरावही एक प्रकारे क्रीडागण सोडून माणसातून उटून जात होते, नव्हे का ? दोघेही स्वतःच्या त्रासावर उपाय म्हणून तो त्रास टाकून दूर पळाले होते; नव्हे का ? मग एक महामूर्ख तर दुसरा का नाही ?

खेळात काय किवा ससारात काय, त्रास कोणाला होत नाही ? मधून मधून डाव कुणाच्या अगावर उलटत नाही ? कुणाचा जीव रजीस येत नाही ? पण अस झाल म्हणून खेळण्यातला काय अगर ससारातला काय, डाव टाकून पळून जाण यात शहाणपणाही नाहीं अन् शौर्यही खचित नाहीं.

शहाणपण नाहीं अशासाठी, की एखाद्या गणितातल्या उदाहरणाचा कठीणपणा असह्य झाला, की पाटी पेन्सिल आदळून दूर जाण्यान उदाहरण सुटत नाहीं काहीं ! फार तर पाटी फुटते. कूट प्रश्न तसाच राहतो. अन् शौर्य नाहीं अशासाठी, की जी गोष्ट कठिण वाटली ती टाकून तिच्यापासून दूर होण म्हणजे तिचा विजय अन् आपला स्वतःचा पराभव कबूल करण्यासारखं आहे ! शत्रूला शरण जाण्यासारख आहे ! जो शूर असतो तो शत्रूला तोंड दाखवतो; पाठ नाहीं दाखवीत !

ससारातल्या तापत्रयांनीं वैराग्य येऊन संन्यास घेणाऱ्या व्यक्तीबद्दल आदर काय म्हणून वाटावा मला खरच कळत नाहीं. दुःख जिकण्याची ही तऱ्हा भूषणास्पद खचित नाहीं. दुःख सोडून रानात पळायचं अन् मग म्हणायचं ' आता दुःख मला कसं शिवणार ? ' यात पराभव तो कोठला ?

उलट, दुःखात राहून, मिळूनमिसळून, त्याच्याशी खाद्याला खादा घाशीत जो म्हणू शकतो की, 'दुःखाच्या धक्क्यान माझा तोल नाही जात' तो मनुष्यच खरा पराक्रमी.

अशा गोष्ठी मनात येऊन मी पुढे विचार करू लागलो. दुःखाच्या गर्दात वावरूनसुद्धा स्वतःला त्याचा धक्का लागू द्यायचा नाही हे शक्य आहे ?

या प्रश्नान जणू मला आव्हानच दिल. अन् जेव्हा मी अधिक विचार करू लागलों तेव्हा मी म्हटल, 'हो हो, शक्य आहे. ससारात राहून सवरून सुद्धा दुःखावर विजय मिळवण शक्य आहे.'

उगाच काहीं तरी विधान नाही मी करीत. कस ते पहा ह.

जगात दुःख आहे तसच सुखही आहे. कीर्तनाला जमलेल्या माणसाची दोन घटका करमणूक करण्यासाठी ससारात काडीभरसुद्धा सुख नाही अशा एकागी विधानाचा पूर्वरग भरण्याच्या पोटभरू हरिदासाची गोष्ट सोडली तर कोणीही हे कबूल करील, की ससारात दुःख आहे, पण नुसतच दुःख नाही, सुखही आहे. माणसाला दुःख सोसवेनास केव्हा होत ? तर निसर्गान वास्तविक त्याच्या हाती जी सुखाची ढाल दिली आहे ती गजून फुटली, निकामी झाली म्हणजे ! ज्या माणसाची सुख क्षुद्र असतात त्याला क्षुद्र दुःख असह्य वाटायला लागतात. ससारातली मोठमोठी दुःख माणसाला एखादे वेळींच गाठतात. लहानसहान दुःखाची अन् मनस्तापाची संगति मात्र त्याला सदैव सोसावी लागते. अन् त्या संगतीला त्रासून जो सारखी चिरचिर करतो, 'नको झाला हा ससार !' असं पावलागणिक कुरकुरतो त्याची तशी स्थिति व्हायच कारण बहुतेक हेंच असत, की ज्या गोष्ठीत त्याच्या मनाला सुख मानून घेता येत त्या सख्येन थोड्या आणि जातीन क्षुद्र असतात. कोणत्याही मनुष्याचा मोठेपणा मला मोजायचा असला की मी काय करतो माहित आहे ? ज्या गोष्ठीनी तो त्रासतो, चरफडतो, त्या गोष्ठीचा मोठेपणा मी मोजतो, अन्

घरकुलांतली दुःखं !

२५

तितका तो माणूस मोठा आहे अस मी ठरवतो. जेवायला उशीर झाला की रागावणारा, भाकरीत करपलेला तुकडा आला की संतापणारा, टॅम् चुकली, थोडीशी टॅच लागली, अगावर चिखलाचे शितोडे उडाले, सिगरेट पेटवायला ओढलेल्या दहा काड्या ओळीन विझल्या, अशा बारीक-सारीक निमित्तानीं त्रासत अन् संतापत राहून आपला सबंध दिवस खराब करून घेणारा माणूस अगदीं मोठा पडित असला तरी मी नाही त्याला मोठा म्हणणारा. लहानसहान गोष्टीनी ज्याला त्रास होतो तो माणूस लहानच. मोठ्या माणसाला संतापवायला, अन् त्रासवायला निमित्तही फार मोठी असावी लागतात.

म्हणजे अस नाही का, की ससारातल्या लहानसहान दुःखानी—अन् असली दुःखच ससारात फार आहेत—भडावून सोडल तर त्यावर खरा उपाय म्हणजे सन्यास घ्यायचा हा नाही, तर अधिक मोठ्या दुःखात, आणखी त्या दुःखाबरोबरच येणाऱ्या अधिक मोठ्या सुखात माणसान उडी घ्यावी हा होय ! जे लोक मोठाल्या कार्यात पडतात त्यांच्या तोंडावर बहुधा एक प्रकारच सूक्ष्म स्मित सतत असत. याच कारण येवढच, कीं ससार टाकून पळण्याऐवजीं त्यानीं आपल्या ससाराच क्षेत्र, आपल्या सुख-दुःखाच्या मर्यादा फार विस्तृत केलेल्या असतात. त्याना दुःख होत नाहीं अस नाहीं. पण, त्याचीं सुख इतकी मोठी अन् व्यापक असतात, कीं दुःखाच्या प्रहारान त्याच अग खरचटत नाहीं !

आपल्या स्वतःच्या कुटुंबातल्या चार सहा माणसाकडून सुखाऐवजीं दुःखच जास्त मिळू लागल तर माणसान ' नको या मनुष्यजातीची सगत ' अस वैतागून म्हणून पळून जाऊ नये तर माणसाच्या आणखी आणखी मोठ्या गर्दीत घुसाव ! अस केल्याबरोबर माणसाच दुःख कमी होतं कीं नाहीं पहा. आपण मनातल्या मनात कितीही त्रासलेले, उद्विग्न झालेले असलो तरी त्या वेळीं जर आपल्याला चार लोकात वावरायची वेळ आली, तर कृत्रिम का होईना, तोंडावर हास्य आणाव लागत आपल्याला.

अन् त्या बतावणीचा परिणाम असा होतो, कीं कांहीं वेळानं आपण खरोखरीच प्रसन्न होतो, अन् मनापासून हंसू लागतो.

एकदा मुंबईस क्रिकेटची मोठी मॅच मी पहात होतो. मोठा रग चढला होता खेळाला. आनंद भरला होता जिकडे तिकडे. खेळ पहायला जमलेले तीस चाळीस हजार स्त्रीपुरुष—किती उल्हासात अन् मजेंत होते सगळे ! आरोळ्या, टाळ्या, हसण्याच्या उकळ्या— ऊत आला होता नुसता ! माझ्या शेजारी बसलेल्या माणसाकडे मी जरा निरखून पाहिल, अन् तस पहाता पहाता माझ्या मनात आल, या माणसाच्या अंतःकरणातल्या खोल कोपऱ्यातसुद्धा दुःख यत्किचित्ही नसेल का ? छेः, तस कधींच शक्य नाहीं. उलट, त्याचा काय नेम, तो या घटकेला बेकार असेल, किवा उद्या याची नोकरी सपायची असेल, किवा याच्या घरात कोणी रुग्णशय्येला खिळून पडलेल असेल, किवा म्हाच आणखी याच्या बायकोचं काल रात्रींच कडाक्याच भाडण झालेल असेल ! अन् जी गोष्ट या माणसाची तीच त्या माणसाची, तीच त्याच्या पलीकडच्या माणसाची, तीच क्रीडागणावर जमलेल्या त्या सगळ्या चाळीस हजार लोकाची ! त्यापैकीं प्रत्येकाच्या ससारात थोडं फार दुःख होतच, पण प्रत्येकजण हजारांच्या गर्दीत सामील झाला होता, आणखी-सर्गळे आपापल दुःख विसरून आनंदात मग्न झाले होते. गर्दीत मिसळण हें आपल्या खाजगी दुःखावर मोठ रामबाण औषध आहे. माणसानं दुःखातून मुक्त होण्यासाठीं ससारातून उठून पळून का जावं ? छेः ! उलट, आपल्या घरापुरती खिळलेली आकुचित दृष्टि विस्तृत करावी. शेजारीपाजारी, जातभाई, देशबधू, मुकीं जनावर, इतकच नाहीं, निसर्गसुद्धा आपल्या अंतःकरणाच्या कर्धेत घ्यावा ! मग त्याला कळून येईल, कीं त्याला पूर्वी माहित नव्हते असे असख्य आनंदाचे शरे जिकडे तिकडे वहात आहेत !

मुक्या प्राण्याच्या आणखी निसर्गाच्या सहवासाची जादू तर विलक्षण आहे. सूर्य ऐन माथ्यावर आलेला असताना संयपणानं तृणांकर बुडून

चरणान्या गायी, तिन्हीसाजाच्या अंधुक उजेडात गुराख्याच्या पाव्याचे स्वर ऐकत कुरणातून रेगाळत परत जाणाऱ्या मेढराचा कळप, किंवा अरुणोदय होताच आपापल्या घरध्यातून बाहेर पडून कुणीकडे कुणास ठाऊक पण अत्यानदान किलबिलाट करित भरारी मारणाऱ्या पश्याचा थवा—असलीं दृश्य पाहून ज्याच्या खासगी दुःखाचा लोप होत नाहीं असा एक तरी मनुष्य मला कुणी दाखवील का ? ज्या ज्या वेळीं मन अत्यंत उद्विग्न झालेलं असताना मी समुद्राच्या तीरावर जाऊन बसलो, व त्या अथाग जलाशयाकडे, दूरदूर दिसणाऱ्या क्षितिजाच्या अवाढव्य रेषेकडे, आणि अनंत आकाशाकडे मीं टक लावली त्या त्या वेळीं माझ्या मनातलीं दुःख पार कुठच्या कुठे नाहींशीं झालीं आहेत. आपली दृष्टि आकुचित असली कीं आपल्या लहानशा घरकुलांतलीं दुःख आपल्याला मोठीं वाटू लागतात, भेडसावूं लागतात. पण तेंच आपल्या घराच छोट अगण सोडून हजारों माणसांच्या सुख-दुःखाच्या विस्तीर्ण क्रीडागणावर आपण पाऊल टाकलं, कीं सूर्य डोक्यावर येतांच पायाखालची सावली विदुमात्र व्हावी त्याप्रमाणे भेसूर वाटणाऱ्या आपल्या धुत्र दुःखाची सावली आपल्याला जवळजवळ दिसेनाशी होते !

संसार म्हणजे एक धकाधकीचा खेळ आहे. त्यात लागायचं च, खरेचटायचं च, पडापडी व्हायचीच. एखाद वेळेस जखमसुद्धा व्हायची. दुष्ट म्हणून चिडून तो खेळ टाकून का शहाण्या माणसानं जायचं ? नव्हे; खेळत, आणखी आणखी उत्सुकतेन, वाढलेल्या ईर्ष्येन, आणखी विस्तृत दृष्टीनं त्या खेळांत घुसलं पाहिजे. अस केल्यावर सुखासाठीं अरण्यात जायला नको. तें सदैव आपल्याजवळच आहे.)

मग संन्यास घेणाऱ्या भाऊरावाचं अभिनदन करायसाठीं मी त्या दीक्षेच्या समारंभाला काय म्हणून जाईन ?

मी नाहीं जाणार !

पहिला पांढरा केस !

- ६ -

मी एकदम दचकलों अन् आरशातल्या स्वतःच्या प्रतिबिंबाकडे अगदीं टक लावून पहात राहिलों !

तो माझ्या दृष्टीस पडेल अशी माझी यत्किंचित्ही कल्पना नव्हती. त्यामुळे तो दिसताच मला अत्यंत आश्चर्य वाटलं. अर्थात् केव्हा ना केव्हा तरी तो मला दिसणार हे मी जाणून होतों. कारण, लवकर म्हणा अगर उशिरा म्हणा, प्रत्येकाच्या दृष्टीस तो पडत असतो. पण त्याच आगमन आज होईल अस माझ्या ध्यानीमनींही नव्हत. किंबहुना, मला तो आज-पर्यंत कधींही दिसला नसल्यामुळ केव्हा तरी तो दिसणार ही गोष्ट मी अजिबात विसरून गेलों होतों. या कारणान तो दृष्टीस पडताच मी चागलाच चपापलो ! भावावूनसुद्धा गेलो !

तो कोण तें तुमच्या लक्षात आल ना ?

डोक्यावरचा पहिला पांढरा केस !

सकाळच्या प्रहरी दाढी करीत होतों मी. उजव्या बाजूची दाढी सपली होती, आणखी डाव्या कानशिलापासल्या केंसाचा काट मारायसाठी डाव्या आगळ्यान तिथले केस सारखे करून उजव्या हातातल्या वस्त्याची धार त्या जागीं टेंकण्याच्या बेनात होतों तोंच तिथल्या केसात एक पांढरा केंस मला दिसला !

मला प्रथम वाटल, छे, पांढरा केंस असण शक्य नाहीं. साबणाचा फेस चिकटून राहिला असेल तिथें. म्हणून मी टोंबेलन ती जागा चोळली अन् पुन्हा आरशात पाहिल. तों काय ? होताच कीं तो पांढरा केंस तिथें ! काहींशा अधिकच उर्मटपणान चमकत होता तो !

मग मात्र मी दचकलो, अन् विचार करू लागलो.

दाढी करणं अन् विचार करणं या दोन्ही गोष्टी एकदम साधतात कीं नाही याबद्दल तुमचं काय मत आहे मला माहीत नाही. माझा स्वतःचा अनुभव विचाराल तर दाढी आणखी विचार एकदम करायला काहीं हरकत आहे असं मला वाटत नाही. किंबहुना, विचार करायसाठीं दाढी करायच्या वेळेइतकी दुसरी कोणती वेळ सोयीची असेल असं मला वाटत नाही. याच कारण अस, कीं दाढीच्या निमित्तान आपल्याला सुमारे अर्ध्या तासाचा जो एकात मिळतो तसा दीर्घ एकात दिवसाच्या एकंदर गडबडीत क्वचितच मिळतो. दाढी करायच्या वेळीं आपल्याजवळ सहसा कोणी असत नाहीं, अन् आपली चित्तवृत्ति बहुधा प्रसन्न असते. सुवासिक सावणाच्या फेसाचा आणखी कुचल्याच्या मऊ मऊ केसाचा आपल्या गालाना होणारा स्पर्श, आणि तो फेस वस्त्यान खरडून काढता काढता आपल्या चेहऱ्यावर येणाऱ्या टवटवीच दृश्य याच्या योगान आपण साहजिकच जरा मजेत असतो. अशी वेळ विचार करायला अनुकूल नाहीं अस कोण म्हणेल ? तुमचा अनुभव निराळा असला तर असो, मी स्वतः तरी दाढी करता करता मनातल्या मनात नव्या नव्या कल्पनाशीं खेळत असतो खरा !

पण ही नेहमींची गोष्ट सांगितली मी. त्या दिवशीं डाव्या कानशिलापार्शीं पहिला पांढरा केस दिसल्याबरोबर जी गोष्ट घडली ती नेहमीपेक्षा निराळी होती. मी विचार करूं लागलो खरा, पण तो दाढी करता करता नव्हे तर दाढी करायच एकदम थांबवून.

तुमच्यापैकीं किती जणाना तरी पहिला पांढरा केस अजून दिसायचा असेल. तेव्हां तो दिसतांच कोणकोणत्या कल्पना माणसाच्या मनात येण्यासारख्या आहेत त्याची तुमच्यापैकीं फारच थोड्याना कल्पना असेल. वरच्या ओंठावरचा पहिला काळा केस दिसल्याबरोबर यौवनात पदार्पण करणाऱ्या तरुणाला काय वाटत त्याचा स्वानुभव मी आता पार विसरलों

आहे. नाही तर विरोधन्यायाने त्याचा दाखला मला उपयोगी पडला असता. पण, स्मृति नसली तरी कल्पना चालवून मला अस म्हणता येईल, कीं मिशीचा पहिला केस दिसल्याबरोबर तरुण पुरुषाला विस्मयाबरोबरच आनंद आणखी अभिमान वाटत असला पाहिजे ! आयुष्यातल पहिल प्रेम-पत्र लिहिताना अगर वाचताना माणसाची मनःस्थिति कशी असते ? त्याच अतःकरण आनंदान घडघडत असत नाही का ? उत्सुकताही मिसळलेली असते त्या आनंदात. इतकच नाही तर प्रेमाचा जो ठेवा मिळाला तो खरोखरच मिळाला ना, अन् काही कारणान तो आपल्या हातातून निस-टणार तर नाही ना, अशा वृथा भीतीन अतःकरण कपितही होत असत ! बरोबर याच्या उलट अनुभव माझ्या मस्तकावरचा पहिला पाढरा केंस दिसल्याबरोबर मला आला.

विस्मय वाटला, अतःकरण किंचित् कपितही झाल. पण ते आन-दान नव्हे, तर काहीशा विषादान !

कारण मला वाटल, माझी जात एकदम बदलली ! पाढऱ्या केस-वाल्याच्या जातींत मी एकदम जमा झालो !

जन्मसिद्ध जातींची गोष्ट सोडली तर जगाच्या दृष्टीन माणसाच्या दोनच जाती आहेत. एक काळ्या केसवाल्याची अन् दुसरी पाढऱ्या केस-वाल्याची; जुन्या कल्पना अन् गंजलेल्या चालीरीती निर्भयपणान टाकणा-ऱ्याची, अन् नव्या कल्पना आणखी नव्या चालीरीती याचा नामोच्चार होताच भीतीन कापणाऱ्याची; प्रस्तुताविषयीं असतुष्ट राहून पुढच्या परा-क्रमाची महत्वाकाक्षा धरणाऱ्याची, आणि मागच्याचे पराक्रम आठवून त्यातच सतोष मानणाऱ्याची, धाडसाची हौस बाळगणाऱ्यांची, अन् परं-परेची पूजा करणाऱ्याची; सुधारणेचे मनोरथ करणाऱ्याची आणि पुढें पाऊल टाकायला आढेवेढे घेणाऱ्याची; सकटाना न जुमानता क्षितिजाकडे धाव घेणाऱ्याची आणि जागच्या जागीं बसणाऱ्यांची !

यापैकी पहिल्या जातींत मी आजपर्यंत होतो तो एकदम दुसऱ्या जातींत जाऊन पडलो असं मस्तकावरचा तो पहिला पाढरा केंस पाहून

मला वाटल. माझ्या मनात आल, लोक मला आता म्हातारा म्हणणार ! मला भीति वाटली, तरुण माणस आता माझ्याविषयी आदर दाखवणार. माझ्याशी मित्रत्वाच्या अन् प्रेमाच्या नात्यांनं ती वागणार नाहीत ! तरुणाच्या आदरासारखी दुसरी आपत्ति नाही अस नेहमी मला वाटत आलं आहे, आणखी ती नको ती आपत्ति त्या एका केसाच्या रूपान माझ्या मस्तकावर कोसळलेली तर मला स्पष्ट दिसू लागली !

तो केस दिसेनासा कसा करता येईल याबद्दल मी जोरजोराने विचार करू लागलों. प्रथम माझ्या मनात आलं, तेवढ्या केसाला कात्रीन छोट मारावी. पण हातातली कात्री सरसावताच तेवढा एकच केस अलगद कातरण किती कठिण आहे ते माझ्या ध्यानात आल ! [नापिकाला कारागीर का म्हणतात तेही ताबडतोब ध्यानात आल !] छे; तो केस कातरण्यात काही अर्थ नव्हता. एक तर तो कातरण सोप नव्हत, अन् शिवाय, आत्ता कातरला तरी उद्या दिसू लागणारच की तो ! मग माझ्या मनात आल, तेवढ्या जागी कल्प लावावा. पण तितक्यात माझ्यापेक्षा अधिक वयाच्या स्नेह्याकडून कळलेले अनुभव मला आठवले. कोणी पुनःपुन्हा कल्प लावायला कटाळलेले होते, कोणाच्या केंसाना कल्पान काळ्याऐवजी पिंगट रंग आला होता, आणखी सगळ्याचेंच केस कलपाच्या उष्णतेन खरखरीत झाले होते. आणि शिवाय, हे मी पाहून ठेवल होत, की कल्पान केस सुदर दिसले तरी त्याच ते सौंदर्य कृत्रिम आहे हे ताबडतोब ओळखू येत. दाताच्या डॉक्टरकडून बसवून घेतलेले दात अतिशय सुदर दिसतात; पण म्हणूनच ते खोटे आहेत हे ताबडतोब उघडकीस येत ! जी गोष्ट दाताची तीच केसाची. छे; कल्प लावण्यात काही अर्थ नाही.....

मग कराव तरी काय ?

हा पांढरा केस लपवावा तरी कसा ?—

पण तितक्यात माझ्या मनानं उलट खाह्ती अन् मी विचार करू लागलों, की हा पांढरा केस नाहीसा करण्याची अगर लपविण्याची गरज

काय आहे ? असेना तो ? जवानी अगर म्हातारपण केसाच्या रगावर का
अवलंबून आहे ? ती एक मनाची व अतःकरणाची अवस्था आहे. तारुण्य
 अगर वार्धक्य हे विचाराच्या जोमावर अगर शैथिल्यावर अवलंबून
 आहे. या जगात ज्याच्या मस्तकावरचे केस अगदी काळेभोर आहेत पण
 ज्याच्या अतःकरणातील विचार थकलेले आणि भागलेले आहेत असे
 म्हातोर काय कमी काय दृष्टीस पडतात ? ज्याच्या मस्तकावर काळ्याभोर
 केशकलापाच आच्छादन आहे पण ज्याच्या आचारविचारात यत्किंचित्ही
 जवानी नाही अशा व्यक्ती आपल्याला प्रत्यही दिसतात. एका राज्याचा
 एक तरुण वकील परराष्ट्राच्या दरबारात गेला असता, 'हा बिनदाढीचा
 वकील; याला राजकारण काय कळणार ?' असा जेव्हा तेथल्या वृद्ध मंत्र्यांनी
 त्याचा उपहास केला, तेव्हा 'शहाणपण केसात नसत !' असा रोखटोक जबाब
 त्या तरुणाने दिल्याची गोष्ट आमच्या वेळच्या एका क्रमिक पुस्तकात वाच-
 ल्याच मला आठवत (शहाणपण जस केसात नाही तसंच तारुण्यही केसाच्या
रगात नाही). मला माझी जवानी कायम ठेवायची असेल तर मला खरी काळजी
 घेतली पाहिजे माझ्या अतःकरणाची. तरुण पिढीच्या विचाराशी, भावनाशी,
 महत्त्वाकांक्षेशी, सुखस्वप्नाशी समरस होण्याची माझी हौस आणि ताकद मी
 कायम ठेवली पाहिजे. नव्या जगात उदय पावणाऱ्या नव्या कल्पनाच,
 तत्त्वाचं, आणि सिद्धांताच मर्मग्रहण करण्याचं सामर्थ्य माझ्या अर्गी सतत
 राहिल पाहिजे. नव्या सामाजिक अगर राजकीय प्रयोगाची मला भीति
 वाटण्याऐवजी उत्सुकता वाटत राहिली पाहिजे. अशा प्रकारे तरुण जगात
 मी वृत्तीनं मिसळू शकलों, कीं माझ तारुण्य सतत कायमच राहिल. जोंपर्यंत
 तरुण पिढीला माझ्या विचारानीं मी आकर्षित करूं शकतो तोंपर्यंत मी
 तरुणच राहणार. एका इंग्रज ग्रथकारानं म्हटल आहे की, (A man is
only as old as the girl who loves him) (ज्या मुलीच प्रेम पुरुष
 सपादन करू शकतो तिच जें वय तेंच त्या पुरुषाचं वय.)

हे जर खर तर असेना का तो पादरा केंस माझ्या मस्तकावर ?

तो मी कात्रीनं कापणारही नाही किंवा त्याला कलपही लावणार नाही.
ज्याना आपल्या अतःकरणाच्या तारुण्याबद्दल विश्वास वाटत नाही
त्याच्यासाठी आहेत बाजारातले सारे कलप.

मला काय करायचे आहेत ते ?

अन् शिवाय, या पहिल्या पाढऱ्या केसान एक मोठा उपकार केला
आहे माझ्यावर. तो हा, की आता पुढे कितीही पाढरे केस माझ्या मस्तका-
वर दिसले तरी आश्चर्याचा अगर विषादाचा धक्का मला पुन्हा बसा-
यचा नाही.....

अस मनाशीं ठरवून मी दाढी पुरी करू लागलो.....

पण मन बेट किती विचित्र पहा ! दाढी पुरी करता करता दहादा
माझ्या मनात आल, कीं तो पहिला पाढरा केस आजच न दिसता आणखी
पाच दहा वर्षांनी दिसला असता तर बर झाल् असत !

मी एकदा वाट चुकलों, आणि मग -
पण कुठली वाट चुकलों अन् कशी चुकलो ते आधी सागतो.
आश्विनाचे दिवस होते ते, अन् आम्ही महाबळेश्वरला राह्यला
गेलो होतो.

आम्ही ज्या बगल्यात रहात होतो तो बाजारपेठेपासून चागला दोन
अडीच मैल लांब होता, अन् अगदीं एका बाजूला, जवळजवळ जगलात
असल्यासारखा होता. महाबळेश्वराच्या सीमेतला त्या दिशेकडला अगदीं
शेवटचा बगला होता तो. मळलेली वाट त्या बगल्यापासून चागली दोन
तीन हाकाच्या अतरावर होती.

एक दिवस काय झालं, दुपारी तीन वाजता थोडे कागद विकत
आणावे म्हणून मी बाजारात गेलो. दुकानात एक मित्र अकस्मात् भेटले,
अन् त्यानीं आग्रह केला म्हणून चहा घ्यायला त्याच्या घरीं गेलो. चहाच्या
निमित्तान बसलों, ओघाओघान गप्पावरून गप्पा निघाल्या, अन् न
कळत खूपच वेळ घालवला मी तिथे. साडेचार वाजल्याच कुणीस सहज
बोलल तेव्हा मी दचकून उठलो, आणि चहा देणाऱ्या त्या मित्राना नम-
स्कारसुद्धा न करता त्याच्या घराबाहेर पडलों. भराभरा चालूं लागलों मी
रस्त्यानं. कारण, घरच्या मडळींना मी कबूल केल होत, की चार वाजता
मी परत येईन, अन् मग फिरायला जाऊ. आता मला पाँचायला निदान
पाच तरी वाजणार होते. मी अगदीं चेंवानं चालूं लागलों. बंगल्याचा तो
रस्ता पूर्वी कधीं वाटला नव्हता इतका लांब वाटू लागला मला. किती
उतरचढ करीत अन् वळणं घेत गेला होता तो.....

तितक्यात माझ्या मनात एक कल्पना आली.

मळलेल्या वाटेनं जायच्या ऐवजीं उजव्या हाताकडच्या झाडींत घुसून बगल्याच्या धोरणान आपण गेलो तर ? आपला किती तरी वेळ वाचेल. केवळ दिशेच्या हिशोबान पाहिल तर पोस्ट ऑफिसच्या इमारतीपासून वायव्य दिशेकडे सरळ रेष काढली तर आमचा बगला फार तर पाच सहा फर्लांग असला पाहिजे

या कल्पनेन माझ्या मनाचा एकदम निश्चय झाला, आणखी उजव्या हाताकडच्या झाडीत मी घुसलो.

पण, पन्नास साठ पावल गेलों नसेन तोंच झाडी इतकी गर्द झालेली आढळून आली, की अगदीं नाकापुढच्या झाडाखेरीज मला दुसरं काहीच दिसेना. गर्द झाडीच्या फटीफटीतून आभाळाचे लहानमोठे खवले दिसत होते. पण, त्यावरून दिशेचा अदमास करावा म्हटल तर सोय होती काय ? छे छे ! माग वळून पाहून मी आलो कोणत्या दिशेन हे ठरवू लागलो तों तेदेखील ठरवता येईना. पुढे जितकी दाट झाडी दिसत होती तितकीच मागही दिसत होती. पोस्ट ऑफिसच्या वायव्य दिशेला बगला होता खरा, पण वायव्य कोणती आणि आग्नेय कोणती हेच कळनास झाल्यावर त्या माहितीचा काय उपयोग होता ? मी अगदीं गागरून गेलों ! मनाशी म्हटल, अस आडमार्गान जाण्यात काहीं अर्थ नाही, परत मोठ्या रस्त्याला जाऊन मिळाव यासारखा दुसरा शहाणपणा नाही.

मी वळलों, अन् झाडाच्या फाद्या दोन्ही हातानी दूर करीत, त्या दूर करण्यासारख्या नसल्या तर वाकवीत, अन् हिगण बेटाच्या ठेगण्या काटेरी छुडपावरून अलगद ओलाडून पलीकडे पावल टाकीत जाऊ लागलों. पण, असा बराच गेलो तरी मोठा रस्ता मला मिळेना. तथापि, मी मनाशीं म्हणत राहिलों, आत्ता सापडेल मोठा रस्ता, जातो कुठे ? मी अस म्हटल खर, पण तो जायचा तो गेलाच ! मला तो सापडेना. मी ज्या वेळीं परत वळलों त्या वेळीं जिकडून आलों तिकडच्या ऐवजीं भलतीकडेच माझी पाठ वळली असली पाहिजे !

मग काय करणार ?

जागच्या जागी उभ राहून तर काहींच उपयोग नव्हता. जात राहिलो पुढे तसाच.

अन् मग जेव्हा थोडीशी मळलेली एक पाऊलवाट दिसली तेव्हा जो आनंद झाला तो विचारूं नका. वाटल, ठीक आहे; आता मोठा रस्ता लाब नसणार ! 'चचुप्रवेशे मुसलप्रवेशः' या सुभाषिताच्या धर्तीवर एक नव सुभाषितसुद्धा त्या आनदाच्या भरात मी मनाशी तयार केल ! 'छोटी वाट सापडली की मोठी फार लाब नाही म्हणून समजा !'

पण, लवकरच या सुभाषितात काही अर्थ नाही अस माझ्या लक्षात यायला लागल. नाही तरी कुठल्या सुभाषिताचा व्यवहारात पडताळा येतो म्हणा !

मी चागला वीस पचवीस यार्ड गेलो त्या पाऊलवाटेन, पण मोठा रस्ता सापडायच काहीं चिन्ह दिसेना. भलतीकडेच चालली होती ती वाट !

महावळेश्वरच्या डोंगराचे कधी पाहिले नव्हते असे भाग मला दिसू लागले. ती वाट कुठे जात असावी मला कळेना. चागलाच घाबरलों मी मनातल्या मनात. पावल पुढेपुढे टाकीत होतों पण मन सारखं कच खात होत.

अशा प्रकारे बराच चाललों तों एकदम एक खोपट मला दिसल. एका तुटलेल्या कड्याच्या बरच अलीकडे होत तें. खोपट म्हणजे काय, माणसानं पक्षाप्रमाणे काड्यामोड्याच घरटं बाधाव तसल एक घरटच म्हणाना ! पण ते पहाताच मला मनस्वी समाधान झाल. मनातली भीति बरीचशी गेली. वाटल, कुठेही असलों तरी माणसात आहे येवढ खास ! घीर आला मनाला. आनदसुद्धा झाला ! माणसाच्या मनातल्या विकाराच्या छटा पालटायला किती क्षुल्लक कारण पुरतात पहा !—

त्या तुटलेल्या कड्याच्या माथ्यावर गेलो अन् बसलों जरा वेळ. तेथून जी सृष्टिशोभा दिसत होती ती अपूर्व होती. एका दरीच्या ऐन तोंडावर तो कडा डोकावलेला होता. दोन्ही बाजूस शेंकडों फूट उंचीचे डोंगरांचे कडे दिसत होते.

मोठमोठ्या झाडांनी त्या कड्याचे खडक पार लपून गेले होते. जणू ते डोंगर नसून एकावर एक उभ्या राहिलेल्या वृक्षाचे प्रचंड थवेच होते. सूर्यप्रकाशात किती बहारीच्या वाटत होत्या त्या झाडाच्या हिरव्या रंगाच्या विविध छटा ! वारा आला की घोंऽऽदिशी वाजत होता. खाली दरीच्या तळाशी पाणवठा होता, आणि शेजारी दोन खोपट होती. त्या पाणवठ्यापर्यंत पोचणाऱ्या समोरच्या एका जलौघाचा सारखा आवाज होत होता. खाली खोपटात कुठे तरी कुत्र भोंकत होत त्याचा आवाज वरपर्यंत स्पष्ट येत होता. एखादा पक्षी त्या दरीचा सबंध विस्तार लीलेन सहज ओलाडून जाऊन दिसेनासा होत होता. किवा दुसरा एखादा पक्षी, कोणत्या वस्तूच्या लोभान कुणास ठाऊक, आपले पख पसरून दरीवर डौलान तरगत राहून चोचेन विचित्र आवाज करीत होता. उजव्या बाजूच्या कडप्याला एके ठिकाणी खूप मोठ मधाच पोळ लागलेल होत. हजारो माशा त्याच्या भोंवती तरगत होत्या, अन् त्याच्या घोंगावण्याचा जो एक सतत सूर बनला होता तो कानाला किती मधुर लागत होता ! सृष्टीच इतकं अकृत्रिम स्वरूप मला कधी दिसल नव्हतं. केवढ्या शातीन अन् गाभीर्यानं गच्च भरल होत ते सार वातावरण !

सार भान विसरून मी पहात राहिलों त्या देखाव्याकडे ! तें पहाण्यात मग्न झाल्यामुळ वर आभाळात काय काय घटना चालल्या होत्या तिकडे माझ लक्षही नव्हत. पण जेव्हा एकदम सोसाट्याचे वारे सुटले, अन् एखाद्या रगभूमीवरच्या प्रकाशाप्रमाणे सूर्यप्रकाश एकदम मद झाला, तेव्हा मात्र मी दचकून वर पाहिल. तों काय ? काळे काळे प्रचंड ढग माझ्या माथ्यावर येऊन तरगू लागले होते. जणू मोठमोठी काळ्या रंगाची कुठली तरी विमानच तेथें येऊन हवेंत क्षणभर विसावा घेत होती ! मी त्या ढगाकडे पुरतं पाहिलंही नाही तोंच वाऱ्याचे वाकडे तिकडे झोत हवेंत उठले, अन् ढगातून पाण्याचे थेंब पडू लागले ते मोठाल्या बोरा-येवढाले !

मी आपल्या जागेवरून उठलों अन् खोपटाकडे धांव घेतली. पण, तिथे पोंचेपर्यंत पावसाच्या सरीन मला पार ओलचिब करून टाकल !

मी त्या खोपटात शिरलों अन् पहातों तों तिथे आत कुणीसुद्धा नव्हत. मला तिथे आत उभं राहता आल असत तर हवं होत. पण, तस करण मला चमत्कारिक वाटल, म्हणून मी बाहेर आलों, आणखी खोपटाच्या आडोशाला उभा राहिलों. ज्याच ते खोपट होत त्याच्यापैकीं एकही माणूस तिथ नसावं, अन् खोपटाच दार मात्र सताड उघड असाव याच मला क्षणभर आश्चर्य वाटल. पण लगेच मनात आल, अशा चद्रमोळी घराला रक्षणाची काय जरूरी ?

मी आडोशाला उभा राहिलों, अन् समोर पाहू लागलों. केवढ उग्र स्वरूप धारण केल होत साऱ्या सृष्टीन त्या वेळी ! थोड्याच वेळापूर्वी ज्या आकाशातून सूर्य तळपला होता त्याच आकाशात आता जिकडे तिकडे घनदाट काळ्या दगाचा सारखा थर साचला होता, आणि प्रचंड जलधारा सारख्या खाली पडत होत्या. त्या धाराच्या अगर्द दाटीतून समोरच्या दरीच मघाचं ते दृश्य दिसण अशक्य झाल होत. अगर्दी जवळचेच वृक्ष काय ते दिसत होते, पण त्याच्यासुद्धा फक्त अस्पष्ट कृष्णवर्ण आकृतीच-जणू एखाद्या मोठ्या पडद्यावर एखाद्या चित्रकारान काळ्या रगाचे मोठ. मोठे शिडकावे फासून ठेवले होते, अन् त्याकडे पहाणाऱ्याला ती झाड असावीत असा भास होण्यासारखा होता. जलधाराचा वृक्षपर्णावर पडून होणारा सळसळाट अगर्दी कानठळ्या बसवण्यासारखा होता, अन् मध्येच विजेचा कडकडाट होऊन धूसर आकाशभागावर विलक्षण तेजःपुज वाकड्यातिकड्या लाबलचक रेषा प्रगट होऊन लुप्त झाल्या, कीं क्षणमात्र ऐकू येईनासा झालेला तो सळसळाट पुन्हा ऐकू येऊ लागे. जणू एखाद राक्षसी हिंस श्वापद क्षणमात्र भीतीन श्वास कोडून धरून पुन्हा आपला विचित्र चीत्कार नाद करू लागत होतं. सृष्टीच ते ताडवूनत्य इतक्या जवळून, त्याच्या ऐन तुफानाच्या मध्ये उभ राहून मी यापूर्वी कधी पाहिलं नव्हतं.

मी सहज माझ्या डोक्यावर दृष्टि वळवली तो त्या खोपटाच्या छपरोच्या एका जागी लहानस घरट होत, अन् त्या घरट्यावर दोन पाखर एकमेकाला विलगून आपल्या पखात चोची घालून बसली होती. मधूनच ती थरथर कापत, आणि आणखी एकमेकांच्या जवळ सरकत, मध्येच तीं चिवचिवाट करीत आणि एकमेकांच्या चोचीला चोच लावीत. जणू परस्परांच्या भेदरलेल्या जीवाना तीं धीर देत अन् एकमेकाला सागत, 'भिऊं नकोस ! मी आहे ना बर तुझ्याजवळ ?' त्या घरट्यात त्यांची पिल असतील, किंवा पिलाच्या अपेक्षेन त्यानी घरट बांधून ठेवल असेल. प्रेमाच अन् वात्सल्याच याहून मुग्ध अन् निर्मळ दृश्य दुसर कुठल असेल का ? भोंवतालच्या सुष्टीत जिकडेतिकडे घनचक्र माजली होती, पण येवढ्याशा वीतभर जागेतल्या त्या घरट्यात किती मृदु नाजूक भावनाचा विलास चालला होता !

मी किती वेळ त्या घरट्याकडे पहात राहिलो कुणास ठाऊक त्याकडे पहाता पहाता जलवृष्टीच्या धो धो आवाजाची मला विस्मृति पडली होती, पण तो आवाज जेव्हा मद झाला तेव्हा मात्र मी एकदम भानावर आलो.

मीं समोर पाहिल तो पाऊस उघडू लागला होता. जलधाराची दाटी विरळविरळ व्हायला लागली होती. शत्रूवर एकदम छपा घालून पुढे निघून जाणाऱ्या सैन्याच्या थव्याप्रमाण ढग भरारा निघून चालले होते. आकाशाचा निळा रंग पुन्हा प्रगट व्हायला लागला होता. भोवतालची दाट झाडी पुन्हा स्पष्ट दिसू लागली होती. दहापधरा मिनिटानी सूर्य-प्रकाशही पुन्हा पहिल्या थाटाने जिकडे तिकडे भरला. अन् अखेर पूर्व-क्षितिजावर जे प्रचंड इंद्रधनुष्य प्रगट झालं त्याच्या शोभेला उपमा कुठली ? किती बहारीच्या रगाचे रुदच्या रुद पट्टे दिमाखान खडे राहिले होते ! आणि काय चमत्कार ? नुसत्याच क्षणीं इंद्रधनुष्याची ती सबंध प्रचंड कमान माझ्या जवळ जवळ सरकत येत आहेसं मला वाटलं. अगदीं

माझ्या अगावरून गेली असली पाहिजे ती. मी वळून पाहिल तों ती अदृश्य झाली होती.

त्या घरट्यातल्या त्या दोन पाखरांनीं आपलेपख फडफडावले, सारीं अग चोर्चीनी साफ केली, अन् आनदान चिवचिव करीत तीं जागच्या-जागीं नाचू लागलीं.

काहीं झाल तरी मला इथून निघून घरीं गेलच पाहिजे असा विचार माझ्या मनात आला. पण पुन्हा वाटल रस्ता सापडणार कसा ? पण मग काय इथेच उभ राहून रात्र पडू द्यायची ? जाव त्या पाऊल वाटेन अन् पहावी नशिवाची परीक्षा अस मनार्शी ठरवून मी निघालो तिथन. अगदीं झपाझप चालू लागलों.

अन् काय आश्चर्य ? दहापधरा मिनिट असा गेलो नसेन तोच एक-दम ह्मरल्याला पोचलो मी.

वाट चुकली कशी हें जस मला कळल नाही त्याप्रमाण ती अचानक सापडली कशी तेही मला कळलं नाहीं. अन् वाट पुन्हा सापडल्याच्या आनंदापेक्षा वाट चुकल्यामुळ सृष्टींतल्या अत्यंत उग्र अन् अत्यंत नाजुक अशा दृश्याच दर्शन घडून ज्या आनदान माझ अतःकरण डवरलं होत तो किती तरी मोठा होता !

पुन्हा केव्हा तरी अशीच माझी वाट चुकावी अशी माझी फार फार इच्छा आहे !

पहाटे उठण्याचा वेडेपणा

- ८ -

माझ्या पुष्कळदा अस मनात येत कीं गोरीं माणस, काळी माणस, शात माणस, चिडक्रीं माणस, अशीं वर्णस्वभावादि भेदानुरूप जी अनेक वर्गीकरण आपण नेहमी करतो त्यात आणखी एका वर्गीकरणाची भर घालायला हरकत नाही. ते वर्गीकरण म्हणजे सकाळी लवकर उठणारीं माणस अन् उशीरां उठणारीं. म्हणजे कामधद्यासाठीं उठलच पाहिजे म्हणून उठणारीं नाहीं अ ! तर ज्यांना लवकर उठण मनापासून आवडत तीं. अन् त्याचप्रमाणे उशीरा उठणारी म्हणजे ज्यांना उशीरा उठण्यात मनःपूर्वक आनंद वाटतो तीं.

हे वर्गीकरण फार महत्त्वाच आणखी तर्कशुद्ध होईल अस मी येवढ्याचसाठीं म्हणतो की वर्णभेदाप्रमाणेच माणसामाणसातला हा भेद अगदीं मूलभूत आणि अनिवार्य आहे अशी माझी समजूत आहे. निसर्गाकडून माणसाला मिळालेल्या रगरूपावर जस औषध नाही तद्वतच सकाळीं लवकर अगर उशीरा उठण्याची जी स्वभावसिद्ध प्रवृत्ति आहे तिच्यावरही काहीं उपाय नाही. आहे का तुम्हीच सागा !

मला तरी वाटत, कीं या बाबतींत सारे उपाय व्यर्थ आहेत. कारण मीं स्वतः सकाळीं लवकर उठण्याचे पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिले आहेत. पण ते काहीं केल्या साधत नाहींत. असले प्रयत्न मीं प्रथम केले ते अर्थात् विद्यार्थीदशेत. पहाटे केलेला अभ्यास जास्ती चागला होतो या वडील माणसांच्या उपदेशात मला स्वतःला जरी फारसं तथ्य वाटत नव्हत तरी तो कसाला लावून पाहिला अजून काय जात, असं एकदा माझ्या मनांत

आल. हा माझा निश्चय ज्या दिवशीं मीं जाहीर केला त्या दिवशीं माझा एक मोठा फायदा झाला, तो असा कीं मला रात्रीं लवकर निजायला मिळाल. कारण लवकर उठायच म्हणजे लवकर निजलं पाहिजे हे तत्त्व घरातल्या वडील माणसाना पूर्णपणे मान्य होत. आमची स्वारी दुसरे दिवशी पहाटे चार वाजता उठणार होती ही काहीं लहानसहान गोष्ट नव्हती; तेव्हा त्याबद्दलची तयारीसुद्धा अगदी मोठ्या प्रमाणात करण्यात आली. आईपासून तों गडीमाणसापर्यंत सर्वानो अगदी आणाशपथा घेतल्या, कीं आम्ही पहाटे चार वाजता तुला हाका मारू, हाकाचा उपयोग झालाच नाही तर तुझ पाघरूण ओढून टाकूं, अन् त्याहिउपर यश आल नाही तर तुझी हरकत नसल्यास तुझ्या कानात पाण्याची धार सोडू. अर्थातच माझी या गोष्टीला चागलीच हरकत होती. झोपेचा मोह सोडण मला इतक कठीण जाईल अशी नामुष्कीची गोष्ट कबूल करण मला मुळीच पसत नव्हत. शिकार हाकलायसाठी हाक्याचा ताडा गोळा करणाऱ्या शिकाऱ्या-प्रमाणे निद्रेची हकालपट्टी करायसाठीं भी सार घर उठवाव यात मला कमीपणा नव्हता काय ? म्हणून मी माझ्या हितचितकास चक्रे सांगितल, कीं तुमच साहाय्य मला मुळीच नको. फक्त गजराचं घड्याळ माझ्या स्वाधीन करा म्हणजे झाल. ही गोष्ट कबूल करताना साऱ्या मडळींनीं एकमेकाकडे विचित्र कटाक्ष टाकून हास्य कां केल कुणास ठाऊक ? त्या हंसण्यात मला कुत्सितपणाची थोडी शका आली, पण मी तिकडे विशेष लक्ष दिल नाही. 'अखेर हसतो तो खरा' या सुभाषिताची मीं स्वतःला आठवण करून दिली, पुस्तकाचा ढीग उशागती ठेवला, आणि पहाटे उठण्याचा जो अपूर्व निश्चय मीं केला होता त्याच्या आनदात मी निजलों. मला झोप उत्तम लागली. माणसानं सत्कृत्य केलं किंवा सत्कृत्याचा निश्चय केला, कीं त्याला उत्तम झोप लागते या तत्वाशीं मात्र माझ्या त्या झोपेचा काहीं सबंध नव्हता. कारण, मला नेहमीच झोप छान लागते. दुसरे दिवशीं पहाटे चार वाजता मी उठणार याबद्दल माझी अगदीं खात्री होती.

पण मी दुसरे दिवशीं उठलों तों नेहमींप्रमाणेच उन्हाचे मोठमोठे पट्टे माझ्या खोलींत आले होते, आणखी घरात माणसाची वर्दळ चालली होती. गाई म्हशींच्या धारा आटपून त्या चरायला निघाल्या होत्या. त्यांच्या गळ्यातल्या घटा पुढच्या दाराकडून ऐकू येत होत्या. माझ्या लहान भावडाचे मास्तर ओटीवर गुणाकार भागाकारातले आकडे मोठमोठ्यादा उच्चारित होते, आणि आघोळ मिळाल्यानंतर मजेत आलेल्या पोपटाची चर्पटपजरी ऐन भरात आली होती. दुसऱ्या कुणाचीही मदत न घेता पहाटे उठण्याचा माझा वेत का फसला मला कळेना.

घड्याळ तपासून पाहिल तेव्हा माझ्या लक्षात आल, कीं गजराचा खटका चुकीच्या बाजूकडे सरकवून मी रात्री निजलो होतो !

दुसरे दिवशी ती माझी चूक मीं दुरुस्त केली. अर्थात् गजर झाला आणि तो झाल्याबरोबर मी उठलो. पण पहातो तो पुनः साडेसात झालेले ! कारण गजराचा खटका मी 'सुरू'च्या बाजूला सरकवला होता खरा, पण वेळेचा काटा चाराच्या ऐवजी साडेसातवर खुशाल राहू दिला होता !

तिसऱ्या दिवशीं पुनः प्रयोग करून पाहिला.

पण पुनः मी जागा झालों तों साडेसात वाजताच !

माझ्या बहिणीन मला सांगितल, कीं चार वाजता गजर व्हायचा तो झाला होता, पण तों बद करून उठण्याऐवजीं खुशाल डोक्यावरून पाघरून घेऊन मी पुनः निजलों होतो, आणि भोवतालची मंडळी मला उठवू लागली तेव्हा रागारागाने मी त्यास शिब्या दिल्या होत्या.

पहाटे लवकर उठण्याचा प्रयत्न मी त्यानंतर सोडला तो कायमचाच. 'लवकर निजे, लवकर उठे' इत्यादि जे वचन आहे त्यातला पहिला अर्धा भाग तेवढा मला विद्यार्थीदशेंत नेहमीं पसंत असे. पण वडिलांच्या अर्ध्या वचनात रहाण्याच्या माझ्या त्या तयारीच कोणी कौतुकच केल नाहीं. आणि मीहि लवकर उठायची सवय लावून घ्यायच्या भानगडींत पुन्हा पडलों नाहीं !

अन् आता मोठेपणीं तर लवकर उठण्याच्या फायद्याबद्दलच मुळीं माझा वाद आहे. लवकर निजून लवकर उठणाऱ्या माणसालाच तेवढा आरोग्याचा आणि सपत्तीचा (सततिचासुद्धा ?) लाभ व्हावा, आणि उशिरा निजून उशिरा उठणाऱ्या माणसाच्या वाढ्याला यापैकी एकही गोष्ट येऊ नये असा काहीं जगाचा न्याय दिसत नाही. आरोग्याच्याच प्रश्नापुरतं पाहिल तर माणसान भरपूर झोप घ्यावी येवढाच खरा नियम समजता येईल. ती झोप अमक्याच आठ तासाची असावी या आग्रहाला काहीं आधार नाही. अन् अससुद्धा म्हणता येईल, कीं चागली येत असलेली झोप टाकून पहाटे धडपडत उठण्यापेक्षा तिचा पूर्ण उपभोग घेऊन उशिरा उठण्यातच जास्ती मिजास आहे. निद्रेच्या पाशात मनुष्यान आठ तास पडून रहाव हा निसर्गाचा न्याय कबूल. पण तो पाश लवकर ओढून घेऊन त्यातून घाई घाईन लवकर बाहेर पडण्यापेक्षा तो गोड पाश शक्य तितक्या आस्ते आस्ते दूर टाकण्यातच अधिक सुख नाही काय ? आणि निद्रेच्या कालाची एकदर तोंडमिळवणी बरोबर करण्यासाठीं रात्री तिच्या बाहुपाशात शिरायला विलंब करून तिचीच आपल्याविषयीची उत्सुकता वाढविण्यात अधिक काव्य नाही काय ?

पहाटेच्या वेळीं सृष्टीच स्वरूप मोठ प्रसन्न असत अस म्हणतात. मीसुद्धा ही ग्नेष्ट नाकबूल करीत नाही. एकदा कोणालास पत्र लिहिण्याच्या बाबतीत माझ्याकडून मनस्वी विलंब झाला होता. दुसऱ्या दिवशीं पत्र रवाना झालं नाही तर त्या माणसाच्या मोठ्या रोषास मी पात्र होईन अशी मला भीति वाटत होती. पण त्या दिवशीं इतर कामापुढें मला सावकाशीन मोठ पत्र लिहिता येईल अशी तर मला आशा नव्हती. म्हणून त्या दिवशीं मोठ्या प्रयत्नान मी पहाटे उठलों ते मला पक्क आठवत. मी पत्र लिहायला बसलों तेव्हा भोंवतलीं जिकडे तिकडे किती विलक्षण शातता पसरली होती ! वाऱ्याची थंड झुळुक सुटली होती, चंद्र पश्चिमेच्या क्षितिजावर टेकला होता, त्याच्या फिकट चादण्यात झाडाझुडपाच्या

आकृति मोठ्या रम्य दिसत होत्या, आणि दूर कुठे तरी उमळू लागलेल्या फुलाचा वास माझ्या खोलीत चोरून शिरत होता. मला जे पत्र लिहायचं होत ते लिहिताना या सर्व गोष्टींची मला अस्पष्ट जाणीव होती. आणि त्यामुळे माझी चित्तवृत्ति मोठी प्रसन्न होती. मी ज्या वेळीं पत्र सपवळ अन् ते बंद करून माझ्या खिडकीतून बाहेर दृष्टि टाकली तेव्हा सृष्टी-वरच मघाचं फिकट चादण्याच ते शिरशिरित वस्त्र दूर झाल होत, पूर्वेकडच्या क्षितिजावर ताबडा रंग फुटू लागला होता, झाडाझुडपाना त्याचा मुलामा चढत होता, पक्ष्याची किलबिल सुरू झाली होती, आणि प्रातःस्नानासाठी तलावावर जाणाऱ्या माणसाची चाहूल रस्त्यावरून ऐकू येऊ लागली होती. त्या घटकेला माझ चित्त किती हर्षभरित झाल ते मी सहसा विसरणार नाही. पहाटेच्या घटकेत एकप्रकारची रमणीयता आहे यात सशयच नाही.

पण म्हणून माणसान पहाटे उठल पाहिजे अन् त्यासाठी लवकर निजल पाहिजे असा आग्रह करण्यात काय अर्थ आहे ? कारण तसच पाहिल तर पहाटे उठणाऱ्याला ज्याप्रमाणे सृष्टीच्या एका सुंदर अवस्थेचा अनुभव घेता येतो, त्याप्रमाणेच मध्यरात्र उलटून गेल्यावर निजणाऱ्या माणसालाही घेता येतो. त्या वेळीं सृष्टीवर विलक्षण स्तब्धता पसरलेली असते. पक्ष्याची किलबिलदेखील तिचा भग करित नाही. वारा कधी स्वैरगतीनं तर कधी मद मद वहात असतो. माझ्या घरासमोर एक लहानसा तलाव आहे, त्याला तर एखाद्या विचित्र आकर्षक गूढाचं स्वरूप त्या वेळेस आलेलं असत. आणि वर आकाशात तर शांति, गाम्भीर्य आणि सौंदर्य याचा अपरिमित विलास या क्षितिजापासून त्या क्षितिजापर्यंत ओसडून चाललेला असतो. कधी शुक्राची तेजःपुंज चादणी एखाद्या राणी-प्रमाणे आकाशमार्गावर थबकून उभी असते, कधी मगळाचा सतत लाल तारा खाली पृथ्वीकडे पहात असतो, कधी मृग नक्षत्राचा चौकोन मोठ्या दिमाखानं निळ्या पार्श्वभूमीवर कलंडता माडलेला दिसतो, अन् त्या मृगाचा

पाठलाग करणारा व्याधाचा तारा खऱ्या शिकान्याप्रमाण अनावर अधीर-तेन चमचम करीत असतो. आकाशगगेचा दुग्धरगी पट्टा वाकडा तिकडा पसरलेला असतो. आणि स्वर्धेन आपापल्या कमीअधिक तेजाच प्रदर्शन करणाऱ्या असख्य तारकाची तर जिकडे तिकडे नुसती खेचाखेच झालेली असते. तशात अष्टमीचा चंद्र उगवताना दिसला तर मग त्या देखाव्याच्या सौंदर्याला सीमाच उरत नाही. कवीनी त्या अष्टमीच्या चंद्राची रसभरित वर्णन केली आहेत तो शुद्ध पक्षातल्या अष्टमीचा चंद्र म्हणता काय ? छे, छे, माझी खात्री आहे, की ज्या कवीन प्रथम ते वर्णन केल तो वद्य पक्षातल्या अष्टमीच्या रात्री आपल्या प्रियतमेशीं सकेत करून एखाद्या उपवनात तिची वाट पहात बसला असला पाहिजे, आणि मध्यरात्रीच्या सुमारास जेव्हा अष्टमीचा चंद्र क्षितिजावर उगविला तेव्हा त्याच्या धवल चादण्यात त्याची अभिसारिकाही दुरून येताना त्याच्या दृष्टीस पडली असली पाहिजे !

मला तरी पहाटेइतकीच मध्यरात्रीची घटका रमणीय वाटते; आणि लवकर निजून पहाटे उठण्यापेक्षा उशीरा उठायच ठरवून मध्यरात्रीपर्यंत जागण मला अधिक शहाणपणाच वाटतं. कारण पहाटे उठायच, सृष्टीच्या रमणीय स्वरूपाकडे डोळे भरून पहायचं आणि आपल्या नित्याच्या नीरस उद्योगाला लागायच यापेक्षा सृष्टीची मध्यरात्रीची अवर्णनीय शोभा पहायची, आणि त्या सौंदर्यान काठोकाठ भरलेले डोळे हलके हलके मिटून घेऊन प्रत्यक्ष पाहिलेल्या सृष्टिसौंदर्याचीं मनोहर चित्र अतर्दृष्टीपुढें तरंगत असताना सावकाश निद्रादेवीच्या कुशीत शिरायच हा मार्ग अधिक सुखदायक आणि अधिक काव्यमय नाही काय ?

आणि काव्याची कसोटी सोडून केवळ उपयुक्ततेच्या दृष्टीन पहाटे उठण्याच महत्त्व कोणी सांगू लागला तर तैही मी मानणार नाहीं. कारण, मी अस सिद्ध करू शकतो, की पहाटेच्याच प्रहराला तेवढ 'रामप्रहर' म्हणण्याची जी चाल पडली आहे तिच्या बुडाशीं तर्कशुद्धता मुळीच नाहीं.

आठ प्रहरातला अमुकच प्रहर शुचिर्भूत समजण्याच काय कारण ? काळाच्या ठिकाणी तत्त्वतः शुचित्वही नाही, किंवा मालिन्यही नाही. पावित्र्य मानण्यावर आहे आणि सारेच प्रहर सारखेच पवित्र मानायला काहींच हरकत नाही. माझी तर दिवसेदिवस अधिकाधिक दृढ समजूत होत आहे, की आमच्या पूर्वजानीं पहाटे उठण्याच महत्त्व मानल ते त्या वेळच्या सामाजिक परिस्थितीमुळे. त्या वेळचा समाज कृषिप्रधान होता. समाजातल्या सर्व स्त्रीपुरुषानीं जमिनीची मशागत करण्यासाठी दिवसाचा शक्य तितका अधिक उपयोग करण अवश्य होत. सर्वांनीं लवकर उठाव आणि नागरणी, पेरणी, मळणी अशा कामाला लागव ही गोष्ट जरूरीची होती, आणि यासाठीच सर्वांनीं पहाटे उठण्याची आवश्यकता होनी. आता तो काळ थोडाच राहिलाय ? आजच्या यात्रिक युगात कृषिकर्माखेरीज किती तरी अनेक उद्योग माणसान अगिकारलेले आहेत. या उद्योगाचा पहाटे उठण्याशी काहीं एक संबंध नाही. इतकच नाही तर यापैकीं पुष्कळ उद्योग असे आहेत, कीं ते पहाटे उठून करताच यायचे नाहीत. आणि शिवाय आमच्या पूर्वजाना रात्रीं जागून काय करता येण्यासारख होत ? सभासंमेलनं, नाटकं, गायनादि करमणुकी त्यांना कुठे उपलब्ध होत्या ? ते बिचारे लवकर निद्रावश होत होते ते साहजिकच होत. पण त्यांनीं जे साहजिक म्हणून केलं तें श्रेय समजायच कीं काय ? ते श्रेय समजणारा मनुष्य आणि वैश्वदेवाच्या वेळीं बापाच्या लाड्या वस्त्राचा कच्छप सुटत असे म्हणून तो सोडणं हा त्या विधिचा एक भाग आहे असं मानणारा मनुष्य या दोघात कोणतं अंतर दाखवता येईल ? मी तर म्हणतो कीं अमुक मनुष्य किती सुधारलेला आहे हें ठरवायचं असेल तर तो किती उशिरा उठतो हेंच पाहिलं पाहिजे.

आणि याउपरही कुणी मला पहाटे उठण्याच्या तत्त्वाचं बोधामृत पाजू लागला तर मी त्याची विनवणी करीन, 'बाबा माझ्या नादाला उगीच कशाला लागतोस ? तुझा तो रामप्रहर अन् तुझीं तीं गजराचीं घड्याळं तुला लखलाभ असोत. मला त्याचा काहीं उपयोग नाही !'

पाहुण्यान रिक्त हस्तान जाऊ नये म्हणून त्याच्या घरीं जाताना मी त्याच्या दोन मुलासाठी खेळणीं घेऊन गेलों. त्या दोन मुलाचीं वय लक्षात घेऊनच मी तीं खेळणीं खरेदी केली होती. तीं मिळताच ती दोन्ही मुलं खूप होतील अशी माझी कल्पना होती.

पण झालं ते निराळच.

त्या मुलापैकीं थोरला मुलगा प्रथम काहीं वेळ त्याला मिळालेल्या खेळण्यावर खूप होता. पण नंतर धाकट्या मुलीला मिळालेली बाहुली जेव्हा त्याच्या दृष्टीस पडली तेव्हा ती आपल्याला पाहिजे म्हणून तो हट्ट धरून बसला, अन् आपल्या हातातली आगगाडी त्यानं फेकून दिली. मी आणि त्याच्या वडिलानीं त्याला परोपरीन सागून पाहिल कीं, मुलीसारख बाहुलीशीं खेळण मुलाला शोभत नाहीं, शिवाय ती बाहुली अगदींच कमी किमतीची होती अन् ती लवकरच मोडण्यासारखी होती. आगगाडी किती तरी भारी किमतीची अन् छान, किल्ली देताच खोलीच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत भर वेगान धावणारी, आणि धावताना तिची शिटी वाजत होती ती किती हुबेहुब खऱ्या आगगाडीच्या शिटीसारखी ! आमचं म्हणण त्या मुलाच्या मनावर बिबवण्यासाठी आम्हीं चार वेळा ती आगगाडी किल्ली देऊन फिरवूनसुद्धा दाखवली त्याला ! अन् दर वेळीं चेहरे असे केले अन् उद्गार असे काढले कीं जणू आम्हाला कुणी ती दिली असती तर आम्हीं स्वतःला कृतकृत्य समजलों असतो !

पण त्या मुलाची समजूत काहीं केल्या पटेना. त्या आगगाडीकडे किवा एखाद्या पटाईत विक्रेत्याप्रमाणें आम्हीं तिचं जें गुणवर्णन चालवलं

होतं त्याकडे त्याच लक्षच नव्हत. रडव्या सुरात त्याचा एकच मंत्र चालू होतः !

‘ मला ती बाहुली पाहिजे. ’

त्याच्या त्या विचित्र हट्टान चिड्डन त्याचे वडील अखेर त्याच्यावर संतापून ओरडू लागले, आणखी मी त्यांना आवरल म्हणून नाहीं तर त्यांनीं त्याला कदाचित् मारलही असत.

लहान मुलाची ही ठराविक तऱ्हा आहे, नाहीं का ? चार मुलाना चार वस्तु तुम्हीं द्या. आपल्याला मिळालेल्या वस्तूवर तीं चारी मुलं सतुष्ट होतील हे कधी शक्यच नाहीं. स्वतःला जे मिळाल त्यापेक्षा दुसऱ्याच्या हातातल अधिक चागल अस प्रत्येक लहान मुलाला वाटत असत.

आणखी तसच पाहिल तर ही असमाधानाची वृत्ति मोठ्या माणसाच्या ठिकाणीसुद्धा नसते अस थोडच आहे ? किंवाहुना माझ्या भोंवतालच्या प्रत्येक माणसाच्या ठिकाणी ही वृत्ति मला दिसते.

माझे एक स्नेही चागले सधन आहेत. कौटुंबिक सुखही त्यांना चागल्यापैकी आहे. चारचौघात नावही चागलं आहे त्याच. पण इतक असून आपल्या सुखाच्या मिजासीत त्यांनीं जस असाव तसे ते नसतात. बारीक-सारीक दुःखाच्या सबबी सागून ते नेहमीं तक्रार करीत असतात. घरचा एखादा गडी आजारी पडला, म्हैस वाजवीपेक्षा लवकर आटली, दूर शिकायला असलेल्या मुलाच पत्र फार दिवसात आल नाहीं, सार्वजनिक कामासाठीं फंड जमविणारीं माणसं त्याच्याकडे वर्गणी मागायसाठीं आलीं, अथवा त्याच्या ड्रयव्हरन हलगर्जीपणान मोटार नादुरुस्त होऊं दिली, कीं राईचा पर्वत करून ते माझ्याजवळ आपल्या दुःखाच गाऱ्हाण सागूं लागतात. आणखी दर वेळीं दुसऱ्या कोणाचं तरी उदाहरण देऊन म्हणतात, ‘ त्याच आमच्यापेक्षा पुष्कळ बरं हो. ते आमच्यापेक्षा पुष्कळ सुखी !’

पण हे जे ‘ते’ ते मला भेटले कीं त्याचही रडगाणं असच ठरलेलं कीं ‘ अमका तो पहा, माझ्यापेक्षा किती तरी अधिक सुखी विचारा !’

एक कॉलेजचे प्रिन्सिपल आणि एक कारकून, दोघही अगदीं बालमित्र आहेत. दोघांच्या गाठीभेटी आता क्वचितच पडतात. पण क्वचित् गाठभेट पडली कीं कारकून प्रिन्सिपलला म्हणतो,

‘चैन आहे वेथ्या तुझी. महिन्याकाठीं बाराशें रुपये घ्यायचे, सातआठशें बॅकेत टाकायचे, अन् चारपाचशेत मजेचा ससार करायचा !’

पण प्रिन्सिपल त्याला म्हणतो,

‘कसली चैन घेऊन बसलास ? माझी दुःख मला माहीत. कॉलेजातली पोर आवरण दिवसेदिवस व्हायला लागलय कठिण. प्रोफेसरमडळीही किती छळतात तुला काय सागायच ! शिवाय आमच्यावर आमचे यजमान कुणी तरी आहेतच. ठरलेले अभ्यासक्रम पार पाडायचे, रोजचा पत्रव्यवहार सभाळायचा, परीक्षा घ्यायच्या, स्कॉलरशिपा ठरवायच्या, नोटीसा लावायच्या, व्याख्यान, खेळाचे सामने असले कार्यक्रम भाडणतटा होऊ न देता तडीला लावायचे—एक ना दोन हजार व्यादी माग असतात. लोकाना वाटत, कॉलेज उन्हाळ्यात तीन महिने बंद असत, मजा असते आमची. पण त्या सुटीतसुद्धा कॉलेजसंबंधीच्या हजार विवचनाच दडणण माझ्या मनावर असत. उलट तुझ पहा, एकदा सध्याकाळी हात झटकून ऑफिसातन परत घरीं आलास कीं होतोस मोकळा. तिकडे कुणी काडी ओढून ऑफिस पेटवून दिल तरी तुला काही चिंता आहे त्याची ? मजा आहे बाबा तुझी !’

हीं असलीं बोलणी ऐकली, अन् असले नमुने पाहिले, कीं मला वाटू लागतं, माझ्याही मनात अशा प्रकारच विचित्र असमाधान आहे कीं काय ? आणि आत्मसशोधन करताना मला आढळून येत, कीं या असल्या असमाधानाला मी जरी फारस वर डोक काढू देत नाही, तरी तें मुळींच माझ्या अतःकरणात नाहीं अस नाहीं मला म्हणता यायच.

म्हणजे मनुष्यस्वभावात अहमन्यता अन् असतोष याच काहीं एक विचित्रच मिश्रण झालेल आहे म्हणायच !

एकीकडे पहाव तर जें जें आपल ते ते चागल अस समजण्याची माणसाची वृत्ति दिसून येते. आपलं घर तेवढ चागल अन् बाकीच्याचीं वार्डंट, आपली गाडी तेवढी चागली बाकीच्याच्या रद्दी, आपली वागणूक तेवढी चागली, आपलीं तत्त्व अढळ, आपली मत निर्दोष, आपल लेखन प्रभावी, आपली कला उच्च दर्जाची असा अहभाव सगळ्या माणसात किती खच्चून भरलेला आहे ! ' आपला तो बाळ्या, अन् लोकाच ते कार्ट ' ही म्हण काहींशी ग्राम्य असली तरी मनुष्याच्या अतःकरणातला हास्यास्पद अहभाव दर्शवण्याच्या दृष्टीन मोठी मार्मिक नव्हे काय ?

पण माझ्यासारख्या मानसशास्त्राच्या अभ्यासकाला गमतीची वाटणारी गोष्ट अशी, की या अहभावाला असतोषाचा एक विचित्र पदर सदा चिकटलेला असतो. एकीकडे मनुष्य अहभाव दाखवीत असतो खरा, पण दुसरीकडे असतोष माणसाच्या मनाला सारखा खात असतो. जीविताच्या बाजारात इतरांचे सौंदे चागले जमले अन् आपला मात्र आपल्या योग्यतेप्रमाणें जमला नाही अस प्रत्येक माणसाला वाटत असत. अमक्यानं इस्टेट केली, मला मात्र करता आली नाही, अमक्याला कीर्ति मिळाली, मला मिळाली नाही, अमका परदेशाला गेला, मला जाता आल नाही; अमका चागल्या हवेच्या ठिकाणी रहातो, मला रहाता येत नाही असल्या खोऱ्या विषादाच्या लाटा प्रत्येक मानवी अतःकरणात कमीअधिक प्रमाणान आदळत असतात आणि दुःख निर्माण करीत असतात. स्वतःला जे मिळाल अन् जे करता आल त्याची किमतच माणूस कधी नीट समजून घेत नाही. आणि त्यामुळ दुसऱ्याला जे साधल अन् मिळाल त्याचीच किमत त्याला अधिक वाटत असते. प्रारभीं सांगितलेल्या माझ्या मित्राच्या अजाण हट्टी मुलासारखेच आपण सगळे आहोंत.

इसापनीर्तीत 'कोल्हा आणि द्राक्षे' नावाची जी एक गोष्ट आहे ती मला जेव्हा जेव्हा आठवते तेव्हा तेव्हा ती थोडीशी चुकलेली आहे

अस मला वाटत. त्या गोष्टींत एक कोल्हा द्राक्षाच्या वेलीखाली जातो, त्याला ती द्राक्ष खावीशी वाटतात, तो पुष्कळ धडपड करतो, पण त्याच तोंड काहीं त्या फळापर्यंत पोचत नाही, तेव्हा अखेर, 'काय करायची आहेत ती आपल्याला द्राक्ष? आवटच आहेत ती!' अस स्वतःच्या मनाच समाधान करून घेत तो निघून जातो. अशीच आहे ना ती गोष्ट? त्या गोष्टीन इसापला अस सुचवायच होत, की सारी माणस त्या कोल्हासारखी आहेत.

पण मला वाटत तस नाही. मनुष्यस्वभाव तसा नाही. निदान केवळ तसाच नाही. आणि त्या स्वभावाला जी दुसरी वाजू आहे ती सूचित करायसाठी 'कोल्हा आणि द्राक्षे' या मथळ्याखालीच का होईना पण दुसरी एक गोष्ट लिहायला पाहिजे. ती अशी की, एक कोल्हा होता. त्याच्याजवळ द्राक्ष होती आणि ती तो खात होता. चांगली गोड होती ती. पण ती खाण्यापेक्षा त्याच लक्ष सारख उच वेलीवर असलेल्या द्राक्षाकडे होत. खाटी आवट द्राक्ष होती ती. निदान तो जी द्राक्ष खात होता त्यापेक्षा ती अधिक गोड होती अस काही निश्चयानं सांगता येण्यासारख नव्हत. पण त्या वेळ्या कोल्हाला मात्र वाटत होतं की आपल्या अवाक्यावाहेरची ती द्राक्ष फार गोड असली पाहिजेत. आणि या भ्रमामुळ हातातली गोड द्राक्ष खात असताना त्या कोल्हाचा चेहरा मात्र आवट झाला होता !

इसापनीतीतल्या कोल्हापेक्षा या माझ्या नव्या गोष्टीतल्या कोल्हा-सारखीच सान्या माणसाची स्थिति आहे. जीं सुख वाट्याला आली ती माणसाला गोड वाटत नाहीत. जी त्याच्या वाट्याला आली नाहीत तीं अधिक गोड असली पाहिजेत अशी तो स्वतःची कल्पना करून घेतो, आणि या भ्रमानं तो स्वतःला दुःखी कष्टी करून घेत असतो. जीं द्राक्ष हातीं आली नाहीत तीं आवट असली पाहिजेत अस म्हणायला मनुष्य शिकेल तर तो खरोखर किती तरी अधिक सुखी होईल !

माणसाच शारीरिक सौंदर्य अथवा कुरूप पहाणाऱ्याला चटकन् दिसण्यासारख असत. त्याच्या अतःकरणाचे धर्म मात्र असे सहजासहजी दिसण्यासारखे उघड नसतात. दृष्टीची वक्रता सहज उघड होते, पण अतःकरणाची वक्रता सहसा लक्षात येत नाही. भालप्रदेशाचा सकोच कुणालाही दिसतो; पण अंतःकरणाचा सकुचितपणा आणि क्षुद्रता लक्षात यायला उशीर लागतो. दिसायला तरतरीत पण वास्तविक मतिमद आणि दुष्ट, दिसायला तिरस्करणीय आणि कठोर पण वास्तविक उदार आणि प्रेमळ, दिसायला भेकड पण वास्तविक शूर आणि साहसी—असे माणसाचे नमुने या जगात पुष्कळ आहेत. किंबहुना माझ्या मनात कधी कधी अस येत की, नाटकात किंवा सिनेमात नायक—नायिकाची व खलपुरुषाची निवड आणि सजावट ज्या तऱ्हेन आपण करतो तिच्यात सूक्ष्म कौशल्याचा आणि कलेचा भाग जरा कमीच असतो. खलपुरुषाच सोंग काढायचं म्हटलं, की आपण अशा धटिगण कठोर चेहऱ्याच्या माणसाची निवड करतो की त्याला पहाताच प्रेक्षकांना वाटाव की, 'हा, हा खलपुरुष बरं का!' त्याच्या वेषभूषेतही आकडेबाज मिशा, फिस्कारलेले केस, तांबडे लाल डोळे, इत्यादि सामुग्रीची आपण भर घालीत असतो. पण कलासौंदर्याच्या दृष्टीनं हा एक प्रमाद आहे. असा गमतीचा नवा प्रयोग कोणी दिग्दर्शक का करून पहात नाही की, नाटकाच्या अगर चित्रपटाच्या प्रारंभी प्रेक्षकांना जो दुर्जनासाखा वाटला तो अखेर उदात्त प्रेमळ नायक ठरावा, आणि प्रारंभी बोलण्याचालण्यात सुकुमार आणि दिसण्यात जो सज्जन वाटला तो

अखेर दुष्ट खलपुरुष ठरावा ? असं केल्यास प्रेक्षकांना कथानकातल्या पेंच-प्रसंगांनी जो विस्मयाचा धक्का बसायला हवा असतो त्यात पुष्कळ भर पडेल ही एक गोष्ट; अन् शिवाय साराच चित्र अधिक प्रामाणिकपणानं रगविल्यासारख होईल ही दुसरी !

कारण, आपल्याभोंवती वावरणाऱ्या माणसाची सुष्टता अगर दुष्टता बहुताशीं गुप्त असल्याच आपल्याला आढळून येत नाहीं का बर ? एखाद्याचा स्वभाव पुरतेपणीं ओळखायचा झाला तर आपल्याला किती तरी वेळ लागतो. ज्याच्या बाह्य सौंदर्यावर, डामडौलावर अन् मधुर भाषणावर सारी दुनिया भाळली, आणि ज्याच्या अतःकरणाचा कृष्णवर्ण दीर्घकालानंतर लोकाना समजला अशा स्त्रीपुरुषाची चरित्र इतिहासात काही थोडीं नाहीत. आणि अशाही व्यक्तींचे दाखले इतिहासात सापडतात, कीं ज्याच्या कुरूपतेमुळं आणि कटु भाषणामुळं लोकांनीं गैरसमज करून घेतले आणि ज्याच्या बुद्धीचा आणि अतःकरणाचा थोरपणा लोकांच्या ध्यानात लवकर आला नाहीं. या गोष्टी लक्षात घेतल्या म्हणजे असच म्हणावस वाटत कीं, कुणाचही अतःकरण ओळखण फार कठीण आहे. कानात आणखी डोळ्यात असणार चार बोटाच अतर महत्त्वाच मानतात, पण माणसाच्या नाकाडोळ्यात अन् अतःकरणात तर मोठ अतरच केवळ नव्हे तर विरोध-सुद्धा असतो ! ' अतःकरण ' या शब्दाचा अर्थच मुळीं असा, कीं जे आत कुठें तरी आहे, सहसा दिसत नाहीं, ओळखता येत नाही.

पण हा सिद्धांत काढायचीही मनाची एकदम तयारी होत नाहीं.

कारण माणसाचा स्वभाव ओळखण कठीण आहे अस जितके वेळा आपल्याला वाटत तितकेच वेळा तें सोप आहे अस वाटू लागण्यासारखा प्रत्ययही आपल्याला येतो. माणसाच अतःकरण गुप्त खर, पण ते अनेक प्रकारांनीं व्यक्त होत असतं. बोलण्याचालण्यात, दृष्टिक्षेपात, हातवाऱ्यात. हंसण्यात, बसण्याउठण्यात, त्याच्या स्वभावातल्या सुष्ट दुष्ट छटा कुशल निरी.

क्षकाच्या नजरेला दिसल्यावाचून रहात नाहीत. अमुक माणूस मोकळ्या अतःकरणाच आहे, अन् अमुक खोल अतःकरणाच आहे अस आपण पुष्कळदा बोलतो खरं, पण हें बोलताना वास्तविक आपल्या हातून शब्द-विरोध घडत असतो. कारण अमुक व्यक्ति खोल अंतःकरणाची आहे हें जे आपण ठरवितो ते तरी त्याच्या स्वभावाचा खोलपणा आपल्याला कळल्यावरच ना ? मग जो खोलपणा आपल्याला उघड दिसला त्याला खोलपणा म्हणण्यात मर्म काय उरल ? तेव्हा खरी गोष्ट हीच, की मनुष्याचं अतःकरण गुप्त खरं, पण परोपरीनं व्यक्त झाल्याविना त्याला राहवतच नाही. स्त्रियाना दीर्घकाल कोणतीही गोष्ट गुप्त ठेवता येत नाही अस समजण्याचा परिपाठ आहे. तो खरा असेल तर मानवी अतःकरण स्त्रीसारख आहे असंच म्हटल पाहिजे. व्याकरणात ते नपुसकलिगी खरं, पण व्यवहारात ते स्त्रीलिङ्गीच ठरेल !

म्हणूनच माणसाचा स्वभाव ओळखण्याच्या नाना प्रकारच्या पद्धती प्रचलित आहेत. जन्मकुडलीवरून, डोक्याच्या ठेवणीवरून, हस्तरेषावरून स्वभाव वर्तविण्याची शास्त्र बनविण्यात आली आहेत तीं कोणत्या आध्दारावर ? माणसाच अतःकरण मोठं चहाडखोर आहे म्हणूनच ना ? पावलाच्या ठेवणीवरूनसुद्धा माणसाचा स्वभाव ओळखता येतो म्हणतात. अन् मला या गोष्टीच आश्चर्य वाटत नाही. मी तर उलट म्हणतो, की ही शास्त्र येवढ्यावरच का थांबावीत ? ज्या तऱ्हेची चित्र माणसाच्या बसायच्या खोलीत असतील त्यावरून, ज्या तऱ्हेचे कानाजवळचे केसाचे काट माणूस ठेवतो त्यावरून, ज्या तऱ्हेची घट्ट अगर सैल टोपी व्यवस्थितपणाने अगर मार्गेंपुढे सरकवून किवा तिरपी कलती ठेवून माणूस घालतो त्यावरून, किवा विडा करताना माणूस ज्या तऱ्हेने पान धरतो अन् चुना लावतो त्यावरूनसुद्धा माणसाचा स्वभाव वर्तविण बऱ्याच अशीं शक्य आहे !

शक्य आहे अस मी का म्हणतो तें सागतों. माणसाचे हर्षखेदादि विकार ज्या वेळीं विशेषेकरून उचबळून येतात त्या वेळीं त्याच्या आवाजा-

वर, भाषेवर, गतीवर, चेहऱ्यावर, इतकच नव्हे तर खाण्यापिण्यातल्या त्याच्या रुचीवर आणि कपड्यालच्याच्या पद्धतीवरसुद्धा त्याचा परिणाम झालेला आपणास दिसून येतो ना ? सतस झालेला मनुष्य हळू आवाजात बोललेला कधी मी पाहिला आहे ? शोकार्त मनुष्य भराभरा पावल टाकीत गेलेला कधी कुणाला दिसला आहे ? दुःखी कष्टी मनुष्य भडक पोषाख कधी करील काय ? आनदातिशयान प्रफुल्लित झालेल्या माणसाचा आवाज घटानादासारखा खणखणीत वाटल्यावाचून राहिल ? अतःकरणातल्या भावना ज्या ज्या वेळी उत्कट होतात त्या त्या वेळी माणसाच्या चेहऱ्यावर, त्याच्या शब्दात आणि त्याच्या हालचालीत त्याचा आविष्कार झाल्यावाचून रहात नाही. अतःकरणातले विकार अन् त्याचा आविष्कार याचा इतका ठराविक समन्वय आहे, की एका अमेरिकन पडितान तर, मुद्दाम वेड पाघरूनच की काय कुणास ठाऊक, असा प्रश्न उपस्थित केला की, मनोविकार आणि त्या विकाराच्या वेळचे शरीरव्यापार यापैकी कारण कोणत आणि कार्य कोणत ? लोकाना कोड घालायची त्याला हौस असावी. तो म्हणाला, मला तर वाटत की, ज्याना आपण मनोविकार समजतो ते वस्तुतः देहव्यापारच होत. मनुष्य हुदके देऊन अश्रू ढाळू लागला की सामान्यपणे आपण म्हणतो, त्याला दुःख झाल आहे म्हणून तो रडतो आहे. म्हणजे दुःख हे कारण आणखी रडण हा जणू त्याचा परिणाम. पण तस नाही. रडण म्हणणेच दुःख. त्या रडण्यापलीकडे दुःख वेगळ अस काही नाही. याचा पुरावा असा, की जो मनुष्य हुदके येऊ न देण्याचा आणखी डोळ्यातन अश्रू बाहेर पडू न देण्याचा प्रयत्न करील त्याच दुःख आपोआप कमी होत, नाहीसमुद्धा होत; आणि उलट आपण जर जास्ती जास्तीच हुदके द्यायला लागलो अन् आसव ढाळू लागलो तर दुःखाचा मनोविकारही अधिकाधिक भडकत जातो. मोठ्यादा ओरडायच नाही, हातपाय आपटायचे नाहीत, चेहरा लाल होऊ द्यायचा नाही, डोळेसुद्धा मोठमोठे करायचे नाहीत असा निश्चय करून मग रागावता येत का पहा !

या अमेरिकन पडिताचा हा वितडवाद खरा की खोटा हा प्रस्तुत प्रश्न नाही. माझ्या मुद्यापुरतं त्यातल सार घ्यायच ते येवढच की, मनुष्याच्या अतःकरणातले हर्षखेदादि धर्म तीव्र झाले की त्याची ओळख त्याच्या चेहऱ्यावरून अन् वागण्यावरून ताबडतोब पटते. आणि यावरून आपल्याला अस खचित म्हणता येईल, की माणसाच्या अगचे स्वभाव-धर्म उत्कटावस्थेतच ओळखता यावेत अस थोडच आहे ? साध्या अवस्थेतही माणसाच्या बोलण्याचालण्यावरून, आवडीनिवडीवरून, शब्दावरून ते ओळखण काहीं अशक्य नसाव.

निदान मी तरी ते अशक्य मानीत नाहीं; आणि यामुळं मी ज्याच्याकडे जातो किवा जे माझ्याकडे येतात, ज्याची माझी थोडी फार ओळख होते अशा माणसाचे स्वभाव आणि त्याच्या बोलण्याचालण्याच्या, बसण्या-उठण्याच्या अन् हसण्याच्या लकबी यामधील मला दिसून आलेल्या परस्पर सबधावरून मी मनाशी काही आडाखे बसविलेले आहेत. आणि कुणीही नव माणूस भेटलं की या आडाख्याच्या अनुरोधान मी त्याच्या स्वभावाचं कोड उलगडण्याचा खेळ मनाशी खेळत असतो.

माझ्याकडे बसायला आलेला माणूस चहा कसा पितो, धूम्रपान करणारा असेल तर सिगरेट कोणत्या दोन बोट्यात कशी धरतो, सिगरेटच्या टोंकाची राख कितीदा व कशी झाडतो, बोलताना हातवारे कसे करतो इत्यादि गोष्टी त्याला न कळत मी निरखून पहात असतो; व या गोष्टीवरून त्याच्या स्वभावाचा जो अदाज मी बाधतो तो सहसा कधीं चुकत नाहीं. माझी दिवसानुदिवस अधिकाधिक खात्री होत चालली आहे, की मनुष्यस्वभाव हे एक 'उघड गुपित' आहे.

या खात्रीचा परिणाम मात्र असा होतो, की लोकांचे स्वभाव त्यांच्या बोलण्याचालण्यातल्या अन् वागण्यातल्या लहानसहान गोष्टीवरून मला जर ओळखता येतात तर माझाही स्वभाव लोकाना ओळखता येत असेल असा विचार माझ्या मनात कधीं कधीं येतो; अन् मग वाटतं

आपण लोकाशी बोलता चालताना जरा जपूनच वागल पाहिजे. पण हा विचार फार वेळ मनांत रहात नाही. कारण त्याच निराकरण करणाऱ्या दोन गोष्ठी आहेत. त्यातली पहिली ही, की स्वतःचा स्वभाव लपविण्याचा माझा स्वभाव नाही, आणि दुसरी ही, की बाकीचे लोक आपल्याइतके शहाणे आणि चतुर नाहीत ही जी विचित्र बुद्धि प्रत्येक मनुष्याच्या ठिकाणी थोड्या फार अंशानं असते ती माझ्याही ठिकाणी आहे.

म्हणून एकीकडे माझ अंतरंग वाचण्याच कौशल्य लोकांच्या ठिकाणी नाही अशा विश्वासान, आणखी ज्याला वाचता येईल त्याला ते कळेना का अशा बेफिकीरीन मी माझे सारे व्यवहार करीत असतो !

परवा कुठे वाचल, कीं न्यूयॉर्कच्या एका ग्रंथप्रकाशकान पुस्तकाचा खप वाढविण्यासाठी एक नवीनच उपाय अमलात आणायचं ठरविल आहे. पुस्तकाना कुठल्या तरी अत्तराचा सुगंध लावून तीं प्रकाशित करायचा त्याचा बेत आहे.

हें ऐकताच माझ्या मनात प्रथम आल, कीं ही नाविन्यपूर्ण कल्पना आमच्या मराठी प्रकाशकर्नीसुद्धा अमलात आणून पहाण्यासारखी आहे. मराठी वाचकवर्गात पुस्तक विकत घेण्याची बुद्धि फारशी नाही अशी जी सध्या यथार्थ ओरड आहे ती कदाचित् मग बऱ्याच अशीं नाहींशी होईल. कारण, पुस्तकातल्या ज्ञानाच्या परिमलाची जरी किंमत नसली तरी मल-पृष्ठाच्या परिमलाची हौस पुष्कळ लोकाना वाटेल, अन् ते आवडीन पुस्तक खरेदी करतील. स्त्रियाना जात्याच अत्तराचा धोक असतो म्हणतात, तेव्हा सुगंधी ग्रंथ निघू लागल्यास स्त्रियामध्ये वाचनाची गोडी झपाट्यानं वाढायचा बराच संभव आहे अस मानायलाही हरकत नाही. शिवाय, पुस्तकविक्रयाच्या दुकानाला सध्या जी अगदींच सुतकी अवकळा नेहमीं आलेली दिसते, तीही या नव्या उपक्रमानं दूर व्हायला वेळ लागणार नाही. मला एखाद्या पुस्तकाच्या दुकानांत झिरायची वेळ आली कीं फारशा उल्हासानं काहीं मी आत पाऊल टाकीत नाहीं. कारण, एक तर हजारों पुस्तकाच्या राशीच्या राशी जरी दुकानात दिसत असल्या तरी आपण मागावं ते पुस्तक बहुधा नसायचं हा अगदीं ठरीव नियम आहे. एखादे वेळीं दुकानदारानं मागितल्याबरोबर पुस्तक काढून हातीं दिलं कीं मला तर

क्षणभर विस्मयाचा धक्काच बसतो. पुस्तकाच्या वाकड्या तिकड्या उतरंडी, पिगट कागदाचे आणि सुतळीचे इतस्ततः विखुरलेले लहान मोठे तुकडे आणि अंधारात एका टेबलावरच्या हिशोबाच्या वहात तोंड घालून बसलेला, जाड लहट्ट काचाचा चष्मा घातलेला मालक हेच पुस्तकाच्या दुकानाच चित्र नेहमींच्या परिचयातल आहे. पुस्तकाच्या सुगंधी आवृत्ती निघू लागल्या तर या चित्रातला उदासपणा थोडा तरी कमी नाही का होणार? आणि पुस्तकाच्या दुकानात शिरायची उत्सुकता लोकांच्या ठिकाणी थोडी तरी नाही का वाढणार ?

ते काहीं नाही, पुस्तकं सुगंधित करूनच प्रकाशित करावीत.

पण इथपर्यंत माझ्या विचाराची मालिका पोंचते न पोंचते तोंच पुस्तक सुवासिक करून विकण्याच्या या योजनेचे दुष्परिणामही माझ्या डोळ्यापुढे एकामागोमाग उभे राहू लागले आणि त्या योजनेतल्या अडचणीही माझ्या ध्यानात येऊ लागल्या.

एक मोठी अडचण अशी, कीं प्रतिपाद्य विषयाचा गंधही नसताना जे ग्रंथ लेखकाकडून लिहिले जातात त्यांना प्रकाशकान तरी कुठला सुगंध आणून फासायचा ? असला हा कृत्रिम गंध कितीही फासला तरी लेखकाच्या अज्ञानाचा त्यामुळं कितीसा लोप होणार ? नव्हे, होत असला तरी तो होऊ देण इष्ट आहे काय ? कारण, मलपृष्ठाच्या सुगंधाच्या जोरावर पुस्तक खपू लागलीं अन् त्या सुगंधामुळं लेखकाच्या अज्ञानावर पाधरूप पडू लागल तर ती एक नवी आपत्तीच मानावी लागेल. कलेचा यत्किंचितही अभ्यास न करता ललितकलेची मीमासा करणारे, काव्यशक्तीचा लेशही अर्गी नसता काव्याचे निर्झर वाहवणारे, कादंबरीलेखनास आवश्यक असणाऱ्या ललित्याचा स्पर्शही लेखणीस नसता कादंबऱ्या रचणारे—अशा मडळींच्या जुलमान आधीच आमच मराठी साहित्य थोड फार जर्जर झालेल आहे ! अशात कागदाच्या अन् बाधणीच्या सुगंधाचा भरंबसा या मडळीस मिळाला म्हणजे तीं आणखी कोणते अत्याचार करायला उद्युक्त होतील त्याचा काय नियम सागावा ?

शिवाय अस, कीं पुस्तक सुवासित करून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम सुरू झाला तर त्याच्या पुढची सहजच प्राप्त होणारी पायरी अशी कीं त्या त्या लेखकाच्या स्वभावधर्माप्रमाण व त्याच्या लेखनाच्या शैलीप्रमाणं त्याच्या पुस्तकास एक विशिष्ट सुगंधच लावायचा. अमुक लेखकाचे ग्रंथ म्हटले कीं ते अमक्या सुगंधानं युक्त असायचेच अस करून टाकायच. परंतु अस करायच म्हटल तरी किती तरी अडचणी उद्भवतील. हल्लीं लेखकाचे खाजगी स्वभाव गुलदस्तात रहातात म्हणून बरं आहे. त्या स्वभावाच्या तऱ्हेला अनुलक्षून पुस्तकाला चोपडायच्या सुगंधाची तऱ्हा निवडून काढायची प्रकाशकास पचाईत पडेल. हट्टी, अहमन्य, मत्सरी, चिरचिरे, स्तुतिलपट अशा एकेक जातीच्या लेखकागणिक भिन्न भिन्न सूचक सुगंध प्रकाशकान आणायचे कुठून ? बर लेखकाचे स्वभावधर्म लक्षात न घेता केवळ त्याच्या लेखनशैलीस साजेसा त्याच्या पुस्तकाचा एक विशिष्ट सुगंध ठरवून टाकायचा म्हटला तरी काम काही सोप नाही ! खाडिलकराच्या झणझणीत नाटकाना काय खस लावायचा ? केळकराच्या चुरचुरीत, ताज्या तवान्या भाषाशैलीचा गौरव काय गुलाब चोपडून करायचा ? वामनरावजींच्या कादंबऱ्यांना केवडा चालेल काय ? आणि वाळा, हीना, चदन, मधुमालती, सुरगी इत्यादींची वाटणी कशी करायची ? आणि हा प्रश्न जर फार बिकट असेल तर सुगंधी पुस्तकाची कल्पना टाकून दिलेली काय वाईट ?

आणखी अस, कीं आधींच ठराविक ठशाचे अभिप्राय ठोकून द्यायला सवकलेले पुस्तकपरीक्षक सुगंधी ग्रंथाची कल्पना प्रचारात आली तर अधिकच आळशी बनतील, आणि पुस्तक न वाचता त्याच्या बाह्यागावर चार मोघम शब्द लिहिण्यास त्यांना अधिकच वाव मिळेल. एखाद्या गचाळ पुस्तकाबद्दल ते लिहितील, “ पुस्तकास लावलेला सुगंध अगदीं भारीपैकीं आहे व प्रत्येक रसिक स्त्रीपुरुषाने हे पुस्तक आपल्या शयनमंदिरात अवश्य ठेवावे. ” आणि एखाद्या उत्कृष्ट ग्रंथावर ते कदाचित् खुशाल असा

अभिप्राय देतील कीं “ग्रथाला लावलेला वास अगर्दीच सामान्य प्रतीचा आहे, व त्यामुळे सामान्य वाचकास ग्रथाची किंमत जरा भारी वाटण्याचा संभव आहे. ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति काढण्याचा योग्य आल्यास अगर्दीं निवडक अत्तर खरेदी करून पुस्तक सुगंधित करावे अशी आमची आग्रहाची सूचना आहे.”

अशीच आणखी एक आपत्ति ओढवण्याचा संभव आहे. पुस्तक विकत घेण्याऐवजीं लोकाकडून मागून आणून ते परत करायला विसरण्याची जी कला आमच्या वाचकवर्गाच्या ठिकाणीं दिसून येते ती ग्रथ सुगंधी झाले कीं तांबडतोब वाढत जाईल. रामरावाकडून मागून आणलेल पुस्तक शामराव नुसत वाचून थावणार नाहीत तर आपल्या कपड्याच्या पेटीत ठेवून देऊन मोकळे होतील. घटकाभर मनोरजन करून घेऊन कपड्याच्या परीटघड्या कायमच्या सुगंधी करायचा दुहेरी हेतू जर असा साधू लागला तर नेलेलीं पुस्तक परत करायची मूर्खपणाची आठवण सहसा कुणाला व्हायचीच नाही!

सारारा, दिखाऊ वासान ग्रथ सुगंधित करण्याची कल्पना कितीही आकर्षक वाटली तरी विचाराअतीं घातुकच ठरेल. ग्रथाच्या बाह्यागाच्या बाबतींत कृपणाचे व्रत आचरणान्या आमच्या मराठी प्रकाशकाच्या अगर्दीं विरुद्ध टोंकाला असलेल्या उधळ्या अमेरिकन प्रकाशाची ही एक नवीन लहर आहे झाल ! ग्रथाच बाह्याग सुबक अन् टिकाऊ असाव आणि कोण-तही पुस्तक दिसायला मनोहर आणि हातात वागवायला सोयीस्कर असावं येवढा जरी बोध अमेरिकन लोकांच्या या अभिनव कल्पनेवरून आमच्या मराठी प्रकाशकांनीं घेतला तरी पुष्कळ झाल ! आणि प्रकाशकांनीं अत्तरं चोपडून पुस्तक सुगंधित करण जितकं हास्यास्पद तितकंच लिहिणाऱ्यांच्या हृदयाला कळकळीचा, सहानुभूतीचा आणि अभ्यासाचा गंधही नसता पुस्तकं लिहिणं हास्यास्पदच नव्हे तर पातकासमान होय, हे लेखकांनीं सतत आपल्या मनांत वागवलं तरी पुष्कळ झालं !

ग्रथाच्या पानागणिक लेखकाच्या लालित्याचा, विद्वत्तेचा अन् श्रद्धेचा परिमल येत असला म्हणजे त्या ग्रथाला कृत्रिम सुगंध न लावताही वाचकवृद्ध भ्रमरासारखे त्यावर लुब्ध होतात. सतत अभ्यासान व दीर्घ परिश्रमान हा टिकाऊ सुगंध आपल्या लेखणीत येईल असा कटाक्ष लेखकान ठेवला पाहिजे. हा परिमल इतका दिव्य आहे कीं हजारो वर्षे झाली तरी तो उडून जात नाही किंवा कमीही होत नाही. कालिदासाच शाकुंतला केव्हाही उघडल तरी वाचणाऱ्याच्या अतरगात एक अवर्णनीय सुगंध दरवळतो याच कारण हेच ! असल्या सुगंधान आपल लेखन परिपूर्ण असाव याहून अधिक उच्च महत्त्वाकांक्षा लेखकाला धरता येणार नाही !

पत्र लिहिणाराच्या किती नाना तऱ्हा असतात पहा !

कुणाची साध्या काळ्या शाईत लिहिलेली, कुणाची गडद निळ्या शाईत लिहिलेली, कुणाची चमकदार हिरव्या, तर कुणाची मोरपखी शाईतली. कुणी हौसेन मोठे सुवक कागद वापरून लिहितो, तर कुणी हाताला येईल त्या साध्या चतकोर चिटोऱ्यावर लिहिलेल असत. कागदाच्या जातीवरून अन् किमतीवरून लिहिणाऱ्याच्या प्रेमाची किमत करावी म्हटल तर तशीही सोय नाही. माझ्या ओळखीचे एक गृहस्थ आहेत, त्याजकडून मला येणाऱ्या पत्रातला मजकूर बहुधा जुजबी कामासंबधीच असतो, अन् आठ दहा ओळीचाच असतो, पण त्यानी वापरलेला कागद इतका उची असतो की मला वाटत टपाल हशिलाइतकीच त्याच्या एकेका चतकोर कागदाला अन् पाकिटाला किमत पडत असली पाहिजे. उलट, मला गाढ स्नेहान भरलेलीं पत्र पाठविणारी एक व्यक्ति अशी आहे, की तिचीं पत्र साध्या बाजारी वहीतून फाडलेल्या चतकोर कागदावर लिहिलेलीं, आणि टपाल खात्याच्या साध्या पाढऱ्या पाकिटात घालून धाडलेलीं असतात. मी या व्यक्तीला पुष्कळदा लिहिल की, 'तुझी पत्र मला फार प्रिय वाटत असल्यामुळ ती मी जतन करून ठेवीत असतो. तेव्हा जरा चागला कागद वापरीत जा.' पण माझ्या या स्पष्ट सागण्याचा काहीं उपयोग झाला नाही. अखेर वहीतून घाईन फाडलेल्या चतकोरावर लिहिलेल पत्र आल की माणसाला काय वाटतं याची त्या व्यक्तीला कल्पना यावी म्हणून तसल एक पत्र मी

तिला पाठविल. पण त्या पत्राचा तिला थोडा तरी विषाद वाटेल हा माझा हिशोब सपशेल चुकला. तिला त्याचं काहींच वाटल नाही, अन् तिच्या पत्राची तन्हा मूळपासून आहे तीच अजून आहे. स्वभावाला औषध नाही म्हणतात, त्याप्रमाणेच मला वाटत पत्र लिहिण्याच्या तन्हे-लाही औषध नाही !

माझे एक स्नेही आहेत. त्यांचीं पत्र मला क्वचितच येतात म्हणून बर. नाही तर माझी काहीं धडगत नव्हती. कारण ती नेहमी मोडीत लिहिलेली असतात. मी लहानपणी मोडी कित्ते गिरविले नाहीत असं नाही, इतकच नव्हे तर आमच्या लहानपणीं मोडी वाचनाचा एक खास तास असे अन् त्या तासासाठी आमचे मास्तर मामलेदार कचेरीतल्या जुन्या कैफीयती मागून आणीत असत. पण गुरूजीच्या या विशेष मेहनती-मुळेच कीं काय कुणास ठाऊक मोडी लिपीची जी मी त्या वेळी एकदा धास्ती घेतली ती अजून कायम आहे. एक वेळ मी कुराण वाचायला तयार होईन, पण मोडी पत्र ! अरे बाप रे ! मी माझ्या उपरोक्त स्नेह्यांना एकदा स्पष्ट कळविल की, 'महाराज तुमची पत्र माझ्याकडून वाचली जावीत अशी तुमची इच्छा असेल तर कृपा करून मोडीत लिहायच बंद करा !' या माझ्या पत्राला त्यांनी दीड हात लाव उत्तर लिहिल. अन् ते मोडीत ! काय विशाद मी पुन्हा त्याच्या पत्र लिहिण्याच्या तन्हेविरुद्ध ब्र काठीन !

माझ्याशी बराच पत्रव्यवहार करणारे एक गृहस्थ असे आहेत कीं त्यांनीं पत्र लिहिण्याच्या प्रारंभी व्यवस्थित तीन बोटाचा रुद समास सोडलेला असतो, पण अखेर मजकूर मावेनासा होऊन कोरा सोडलेला समास— इतकच नाही तर मायन्याच्या वरची आणि सहीच्या खालची अरुद जागासुद्धा मजकुरान गिचमिड भरून जायची हें ठरलेल. मी त्यांना एकदा लिहिल, की तुमच्या प्रत्येक पत्राभोवतीं ही रागोळी कशाला काढता ? पण त्याची तन्हा काही बदलत नाही. त्यांनीं चार पानाच पत्र लिहिलेल असल तरी अखेर थिएटरातल्या सगळ्या

जागा भरल्यावर गयावया करणाऱ्या फुकट्याना मॅनेजर जागा दिसेल तिथे उभा करतो त्याप्रमाणे त्याच्या पत्राच्या भोंवताली मजकूर गर्दी करून उभा राहिलेला असायचाच ! माणसाच्या पत्र लिहिण्याच्या तऱ्हेला औषध नाही हेच खर !

काही माणसाच्या पत्रात सहीच्या खाली 'ताजा कलम' हटकून असायचाच ! पत्राच्या लांबीरुदीशी त्याच्या 'ताज्या कलमा'चा काही सबध नसतो. बोटभर चिठी धाडायची झाली तरी तिला 'ताज्या कलमा'ची पुस्ती जोडल्याशिवाय त्याना चैन पडत नाही. अशा स्वभावाच्या माझ्या एका मित्रान मला एकदा लिहिलेल पत्र नमुन्यादाखल पुढे देतोः—

“ प्रिय आप्पासाहेब,

येत्या सोमवारी रात्री आमच्या घरी ×××खासाहेबाच गाण होणार आहे. तरी अवश्य याव.

आपला,

× × × ×

ताजा कलम—× × × खासाहेबाच गाण फार दिवसात ऐकल नाही अस तुम्ही माग एकदा माझ्याजवळ म्हणाला होता. तेव्हा तुम्ही खचित याल अशी आशा मी धरून आहे. ”

आता या ताज्या कलमात काही अर्थ आहे का ? त्यात काही निराळी गोष्ट सांगितलेली आहे ? जे वाक्य ताज्या कलमात लिहिलं तें मुख्य मजकुरात लिहून मग सही करायला या माझ्या मित्राला कोणता प्रत्यवाय होता ? पण त्याची स्वभावसिद्ध खोड लपायची कशी ?

माझ्या असल्याच दुसऱ्या एका मित्राच्या पत्रात वर एखादे वेळीं एकच नव्हे तर एकामागोमाग लिहिलेले तीन तीन, चार चार 'ताजे कलम' असतात. एकदा तर या गृहस्थान कमाल केली. पाकीट बंद करून तिकीट लावल्यावर मग त्याला एक 'ताजा कलम' सुचला आणि तो खुशाल पाकिटावर लिहायला त्यान कमी केल नाही. 'ताजा

कलम' लिहिल्याशिवाय न राहवणाऱ्या या माणसाची मनोरचना मला मोठी मनोरजक वाटते. मी त्या मनोरचनेचा जो जो विचार करतो तो तो मला अधिकाधिक अस वाटू लागत की त्याची विचारक्रियाच थोडीशी अव्यवस्थित असली पाहिजे. आपल्याला पत्रात अमुक इतक्या गोष्टी लिहायच्या आहेत हे पत्र लिहायला बसण्यापूर्वी त्यांना ठरवताच येत नसल पाहिजे. पत्राच्या खाली सही केल्यावर मग त्यांना सुचत, की अरेच्या, अमकी गोष्ट लिहायची राहिली. आणि ती लिहून झाली की आणखी एक विसरलेली गोष्ट त्यांना आठवते. मायन्यापासून सही पर्यंतच्या अवकाशात व्यवस्थित अन् आटोपशीरपणे सुसबद्ध पत्र लिहिणाराबद्दल मला जसा आदर वाटतो, तद्वतच पत्राच्या अखेर एक अथवा अधिक 'ताजे कलम' लिहिणाऱ्या माणसाच्या स्वभावात अव्यवस्थितपणा असला पाहिजे असा माझा ग्रह होतो. माझ्या ओळखीच्या एका गृहस्थाना प्रवासाची तयारी कधी धडपणे करता येत नाही. बॅग बंद केल्यावर त्यांना आठवत की आपल हजामतीचं सामान बरोबर घ्यायच राहिल. मग ते बॅग पुन्हा उघडतात आणि ते सामान घालून बंद करतात. पण नंतर पुन्हा काही वेळान महत्वाचे कागद म्हणा, एखादं पुस्तक म्हणा किवा दुसरी काही वस्तु म्हणा बॅगेत घालायची राहून गेल्याचं त्यांच्या लक्षात येत. आणि त्यामुळ त्यांच्या बॅगेची उघडझाक अखेरपर्यंत चालू राहते. पत्रात 'ताजे कलम' लिहिणारे लोक य! गृहस्थाच्या सारखेच नाहीत काय? मला स्वभावतः टापटीप अतिशय प्रिय असल्यामुळं अव्यवस्थित आणि विसराळू मनोवृत्ति दर्शविणारे हे 'ताजे कलम' मला काही आवडत नाहीत !

याचा अर्थ कोणत्याही पत्रात 'ताजा कलम' दिसल्याबरोबर मला त्या पत्राविषयी अप्रियता वाटू लागते असा मात्र नाही हं. छे छे ! उलट काही पत्र तर त्यातल्या 'ताज्या कलमा'मुळ मला विशेष आवडतात. कारण, त्यातल्या ताज्या कलमाना विसराळूपणाचा अगर अव्यवस्थितपणाचा दर्प येत नसून काव्यमय हृदयाचा सुगंध येत असतो. उदाहरणार्थ पुढील पत्र पहाः—

“ प्रिय आप्पासाहेब,

या वळेस तुमच्या पत्राची तुम्ही मला नेहमीपेक्षा अधिक वाट पहायला लावलीत. तुम्ही किती कामात होता हे तुमच्या पत्रावरून मला आता समजल म्हणून मी आता तुमच्यावर रागावत नाही. तुम्ही म्हणता ती पुस्तक वाचनमदिरातून आणून मी जरूर वाचीन. आमच इथल वाचनमदिर फारस सुसज्ज नाही, तरी पण ती पुस्तक बहुतेक इथे मिळतील. वाचनाच्या हौसेत व्यत्यय आला की पुष्कळदा वाटत मोठ्या शहरात राहिलेले अधिक बर. सुशिक्षितानी खेड्यापाड्यात जाऊन राहिल पाहिजे अस आमचे पुढारी सांगतात त्याबद्दल विचार करताना माझ्या मनात पुष्कळदा येत, की ज्या गोष्टींवाचून सुशिक्षित माणसाला जीवित अगदी कटाळवाण वाटेल त्याचा आमच्या देशातल्या खेड्यापाड्यात किती तीव्र अभाव आहे याचा हे पुढारी विचार करीत नसावेत. विलायतेतल्या खेड्यापाड्यात लायब्ररी, रेडिओ, खेळण्याचे क्लब इत्यादि साधनाची विपुलता असते. तिथे सुशिक्षित लोक जाऊन राहिले तर पाण्याबाहेर काढलेल्या मासळीसारखी त्याची अवस्था व्हायचा काही संभव नाही. तेव्हा त्याचा दाखला देण्यात काय अर्थ आहे ?

याचा अर्थ मला इथे रहाण्याचा कटाळा आला आहे असा मात्र करू नका. शक्य तितक आनंदित राहून मी इथे दिवस काढीत आहे. शाळेतल काम, घरातल काम, पुढच्या परीक्षेचा अभ्यास आणि वाचण लिहिण यात माझा दिवस काहीं जड पावलांनी जात नाही. माझी प्रकृतीही छान आहे.

हे पत्र तुमच्या प्रवासातल्या पत्त्यावर मिळावं म्हणून घाईन पुरं करित आहे. तुम्ही घरीं परत याल तेव्हां माझ मोठ पत्र तुमच्या टेबलावर खास हजर असेल. तेव्हां आतापुरता निरोप घेऊ काय ?

× × ×

ता० क०— आता रात्रीचे साडेनऊ वाजले आहेत. वद्य तृतीयेचा चंद्र क्षितिजावर हलके हलके येताना मला माझ्या खिडकींतून दिसत आहे. आमच्या बागेतलीं सायलीची फुल आपला मधु सुगंध वाऱ्याच्या लहरीबरोबर जिकडे तिकडे पसरवीत आहेत. तुम्हाला आठवत कां अशाच एका रात्रीं आमच्या बागेतल्या हौदाच्या कट्यावर आपण किती तरी वेळ बोलत बसलों होतो ?

× × ×

आणखी ता० क०— तुम्ही शिकवलेल गाण मला आता दिलखब्यावर चागल वाजवायला यायला लागलं आहे. पुढच्या भेटीत मी वाजवून दाखवीन. पण तुम्हाला

वाजवून दाखवायचं म्हटल कीं माझा फार गोंधळ उडतो. ^{३०}
 हा कलम लिहिणं यासाठी किती खर्च आ
 हे ताजे कलम किती ताजे आहेत ! लिहिणाऱ्या व्यक्तीच्या अतः

करणाच्या माधुर्याची आणि लाघवीपणाची ते किती सुंदर साक्ष देतात ! पत्रातल्या मुख्य मजकुरापक्षाही असल्या ताज्या कलमातच अधिक अर्थ भरलेला असतो. जे मजकुरात प्रगट झालेल नसतं ते या ताज्या कलमात नाजुकपणान उघड केलेल दिसत. या ताज्या कलमातला अभिप्राय असा स्पष्ट असतो कीं, पत्र लिहिणाऱ्या व्यक्तीला माझा निरोप घेण कष्टदायक होत असून काहीं तरी मिषान ती माझ्याशीं आणखी आणखी बोलत

आहे. एकमेकाचा निरोप घेणाऱ्या स्नेहबद्ध व्यक्तींच रेगाळणं अतःकरणाच्या ज्या काव्यमय जडतेन चालत ती जडता त्यात असते. विरहकाल सन्निध आला असताना अखेरच चुबन म्हणता म्हणता ज्या अतृप्तीनं प्रेमिक पुनःपुन्हा एकमेकाजवळ तोंड नेतात ती अतृप्ति या ताज्या कलमांत असते.

मला जर कोणी विचारल, कीं जगातल्या सपत्तीत सर्वात श्रेष्ठ संपत्ति कोणती तर अशा मधुर ताज्या कलमाची कधीच शिळी न होणारी पत्रं असं मी तावडतोब उत्तर देईन.
